

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра економічної і соціальної географії та методики викладання

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ р.
« _ » _____ 20 ____ р.

Реєстраційний № _____

« _ » _____ 20 ____ р.

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ТА
РОЗМІЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ
КОЛОНІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

Кваліфікаційна робота студентки
Групи ЗГм-14
Ступінь вищої освіти магістр
Спеціальності 014.07 Середня освіта
(Географія)

Мошківської Наталії Степанівни

Керівник кандидат геолого-
мінералогічних наук, доцент
Холошин Ігор Віталійович

Оцінка:

Національна
шкала _____

Шкала ECTS _____

Кількість балів

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОМПЛЕКСНИЙ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КОЛОНІЙ У СКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	
1.1. Поняття землеробських єврейських колоній.....	7
1.2. Етапи розвитку єврейських колоній.....	9
1.2.1. Етап створення єврейських землеробських колоній.....	9
1.2.2. Етап розквіту єврейських землеробських колоній.....	32
1.2.3. Етап занепаду єврейських землеробських колоній.....	45
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. ПОРІНЯЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КОЛОНІЙ У СКЛАДІ ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	
2.1. Географічне положення	50
2.2. Демографічні показники.....	52
2.3. Соціально-економічні показники	55
Висновки до розділу 2.....	62
РОЗДІЛ 3. ЕКСКУРСІЙНИЙ МАРШРУТ «ПАМ'ЯТКИ ЖИТТЯ КОЛОНІСТІВ».....	
КОЛОНІСТІВ».....	63
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ	
ДОДАТОК А.....	83

ВСТУП

Сучасний стан розвитку українських історико-географічних досліджень обумовлює необхідність комплексного аналізу соціальних показників єврейських землеробських колоній у Херсонській губернії, оскільки жоден із некорінних народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку влади, як євреї. Нині велика частка досліджень у світі сконцентрована на висвітленні інформації щодо розвитку єврейства на території колишніх країн СНГ.

На нинішньому етапі розвитку української та зарубіжної історіографії проблеми етнічної історії стали набувати особливу значимість і актуальність. Так, для фахівців в області етнічної історії унікальним може бути досвід дослідження формування єврейської спільноти на півдні України, без вивчення якого наші уявлення про історичне минуле етносу залишаються неповними.

Актуальне звучання даної теми також надають міжнаціональні конфлікти у суспільстві у сучасній Україні, які мають не скільки етнічний, скільки соціально-економічний та політичний характер.

Проблема взаєморозуміння між людьми з різними історичними долями і культурними традиціями особливо актуальна в наші дні, коли економічна і політична криза, яка охопила Україну, загрожує її цілісності як єдиної держави. У цих умовах історія взаємин між народами, які її населяють, багаторічний досвід спільного господарювання, взаємопроникнення і взаємозбагачення культур, традиції міжнаціонального спілкування повинні стати предметом постійного вивчення дослідників.

Недостатня дослідженість даної теми, обумовлює інтерес до комплексного дослідження життя євреїв на території Херсонської губернії, яка нині охоплює 4 області (Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська та безпосередньо Херсонська). Історію даної території неможливо уявити без ролі діаспор, в тому числі єврейської.

Дана робота була представлена на міжнародному конкурсі при інституті «Ткума», в якому посіла 2-ге місце у фіналі 15 Міжнародного конкурсу творчих

робіт школярів, студентів, аспірантів та вчителів «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності» в номінації «Науково-дослідницька робота».

Головні наукові результати роботи викладені у «Студентському географічному віснику: збірник наукових праць студентів». - Кривий Ріг : ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет», 2019. - Вип. 3.

Об’єктом дослідження виступають єврейські землеробські колонії.

Предметом дослідження є історико-географічний аналіз єврейських землеробських колоній у складі Херсонської Губернії

Метою дослідження є висвітлення соціально-економічних аспектів формування, розвитку та занепаду єврейських землеробських колоній у складі Херсонської губернії

Виходячи із мети були визначені наступні **завдання**:

- розкрити сутність поняття єврейських землеробських колоній;
- визначити та охарактеризувати періоди розвитку єврейських землеробських колоній Херсонської губернії;
- установити природні та історичні передумови розвитку єврейських землеробських колоній Херсонської губернії;
- дослідити соціально-географічні аспекти розвитку колоній.

Інформаційною основою для побудови карт, графіків, таблиць та ін. послужили дані, отримані з архівів м. Кривий Ріг, Херсон та Ієрусалім, а також друкованих роботах Я. Пасика, В. Щукіна, В. Марчукова, Д. Фельдамана, О.Коновалової тощо.

Практична значимість

Дана робота збігається з інтересами інституту ЯдВашем у Ієрусалімі, який вивчає історію даного народу, єврейської благодійної організації Джойнт, працюючої ще у колоніях, обшинних центрів Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської областей, які мають підтримку від JDC та інших соціальних інституцій. Інформація, яка була подана у роботі актуальна для подальшого вивчення у музеях Голокосту, які нині дуже цінуються у світі. Також дана

інформація може бути застосована на уроках історії та географії, особливо у єврейських школах Ор-Авнер.

Окрім вище згаданих інституцій, матеріал буде використаний для міжнародного проекту в рамках лідерського курсу Metsuda, в ході якого буде проведено лекції у єврейських громадах Дніпропетровської, Херсонської та частково Запорізької областях. На базі даних досліджень будуть виділені кошти для установки меморіальних дощок та облагороджування територій життя колоністів. Також розробці екскурсійного маршруту по історичним єврейським пам'яткам.

Інформація з даної роботи застосовується у заняттях Енерджу при синагозі у м. Кривий Ріг, у всеукраїнських уроках Старс Юкрейн та лідерській програмі менторів ДжуГлу в Україні.

Розроблена нами віртуальна екскурсія представлена у міжнародній платформі «Гугл Планета Земля».

У дослідженні були використані наступні **методи**:

- теоретичний аналіз паперової літератури з проблеми дослідження з метою відбору та осмислення фактичного матеріалу

- системний аналіз
- порівняльно-описовий
- статистичний
- картографічний
- історичний

Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків до розділів, містить 85 сторінок основного тексту, 53 рисунки, 10 таблиць, додатки. Список використаних джерел включає 67 найменування, із них 5 електронних ресурсів.

РОЗДІЛ 1. КОМПЛЕКСНИЙ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КОЛОНІЙ У СКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

1.1. Поняття землеробських єврейських колоній

Єврейські землеробські колонії - компактні поселення (колонії) євреїв в Російській імперії межах смуги осілості (значної частини Царства Польського, Литви, Білорусії, Бессарабії, Латгалії, яка була частиною Вітебської губернії, а зараз – Латвії, а також частини території сучасної України, що відповідає південним губерніям Російської імперії).

На початку ХІХ століття царський уряд дозволив створення єврейських землеробських колоній в південних районах країни. Євреї отримали тимчасові податкові пільги, звільнення від рекрутської повинності, а також субсидії для придбання або покупки земельних угідь. Метою цієї політики було залучення євреїв, велика частина з яких виявилася в межах Російської імперії після поділу Польщі, до хліборобської праці для освоєння незаселених степових земель. Спочатку євреям не дозволялося ні проживати в сільській місцевості, ні залишати смугу осілості. Результатом цих обмежень, а також обмежень у виборі заняття, стала надзвичайна скупченість і злидні в єврейських містечках в межах смуги[18].

Єврейські землеробські колонії були створені в Херсонській губернії в 1806 році, коли євреї стали масово виїжджати з Польського царства. Указ від 9 (21) грудня 1804 року вперше дозволив євреям в Росії купувати землю для створення землеробських поселень (колоній) [1].

Указ імператора Миколи І «Положення про євреїв» від 13 (25) квітня 1835 року дозволяв євреям отримувати казенні землі в безстрокове користування, придбати та орендувати земельні ділянки в шести губерніях, а також передбачав тимчасові рекрутські та налогопостачальні послаблення для колоністів. Переважна більшість єврейських сільськогосподарських колоній

наступних років було організовано в Бессарабській, Катеринославській і Херсонській губерніях.

На основі детального аналізу історичної та соціально-економічної інформації нами були виділені основні етапи розвитку єврейських землеробських колоній (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Етапи розвитку єврейських землеробських колоній

№ етапу	Назва періоду	Роки	Загальна характеристика
1	Створення	1807-1860	Заселення території Херсонської губернії. Створено 22 землеробські колонії. Перевищена норма землі на одну особу. Освоєння сільськогосподарської діяльності. Функціонування синагог та хедерів.
2	Розквіт	1860-1917	Стрімке зростання населення. Відкриття лікарень, училищ та руських шкіл. Високий рівень освіти. Розквіт сільськогосподарської діяльності та культурного сектору колоній.
3	Занепад	1917-1941	Розграбування колоній. Революційні рухи. Погіршення соціальних показників. Прихід Радянської влади. Голодомор. Втрата самоідентичності. Заборона релігійної діяльності. Велика Вітчизняна Війна. Холокост. Зникнення колоній.

1.2. Етапи розвитку єврейських колоній

1.2.1. Етап створення єврейських землеробських колоній (1807-1860 рр.)

За В.В. Щукіним та А.Н. Павлюком [26] історія єврейського аграрного переселення в Херсонській губернії на протязі 19 ст. включає 3 основних періоди:

I. 1806-1810 рр., поштовхом до його початку послужило видавництво ПУЕ 1804 року [20]. Основним результатом стало заснування перших єврейських землеробських колоній Херсонської губернії: Великий та Малий Нагартав, Єфінгар, Інгулець, Кам'янка, Сейдеминуха, Бобровий Кут, Ізраїлівка (рис 1.1).

Рис. 1.1. Єврейські землеробські колонії у 1806-1810 рр.*

*топографічну основу карти та наступних складає карта Херсонської губернії із енциклопедії Брокгауза та Ефрона (1906р.).

II. 1822-1824 рр., викликаний кампанією по виселенню євреїв із сільської місцевості і неврожаєм в білоруських губерніях. Основним результатом стало розширення вже існуючих колоній, в силу короткостроковості цієї хвилі. Створена лише одна нова колонія - Ізлучиста. Як і раніше основний міграційний потік йшов із білоруських, частково українських губерній (рис. 1.2).

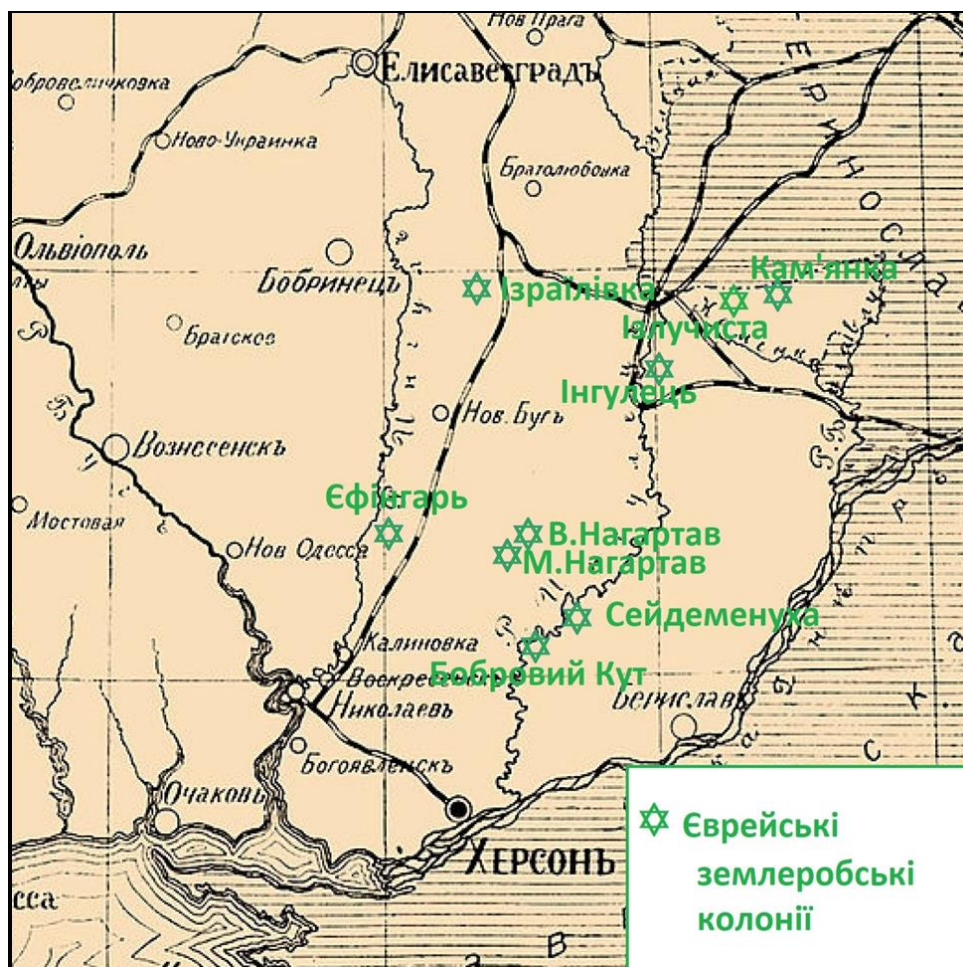

Рис. 1.2. Єврейські землеробські колонії у 1822-1824 рр

III. 1837 р. – початок 60-х рр., був наймасовішим, довгостроковим та результативним. В цей період створені нові колонії Ново-Берислав, Львово, Мала Сейдеминуха, Романовка, Ново-Полтавка, Сагайдак, Ново-Вітебськ, Ново-Подольськ, Ново-Ковно, Ново-Житомир, Громоклей, Вольна. Міграційні потоки із прибалтійських, білоруських та українських губерній (рис 1.3). Переселенський процес був штучно перерваний в силу того, що уряд втратив інтерес до справи єврейської землеробської колонізації.

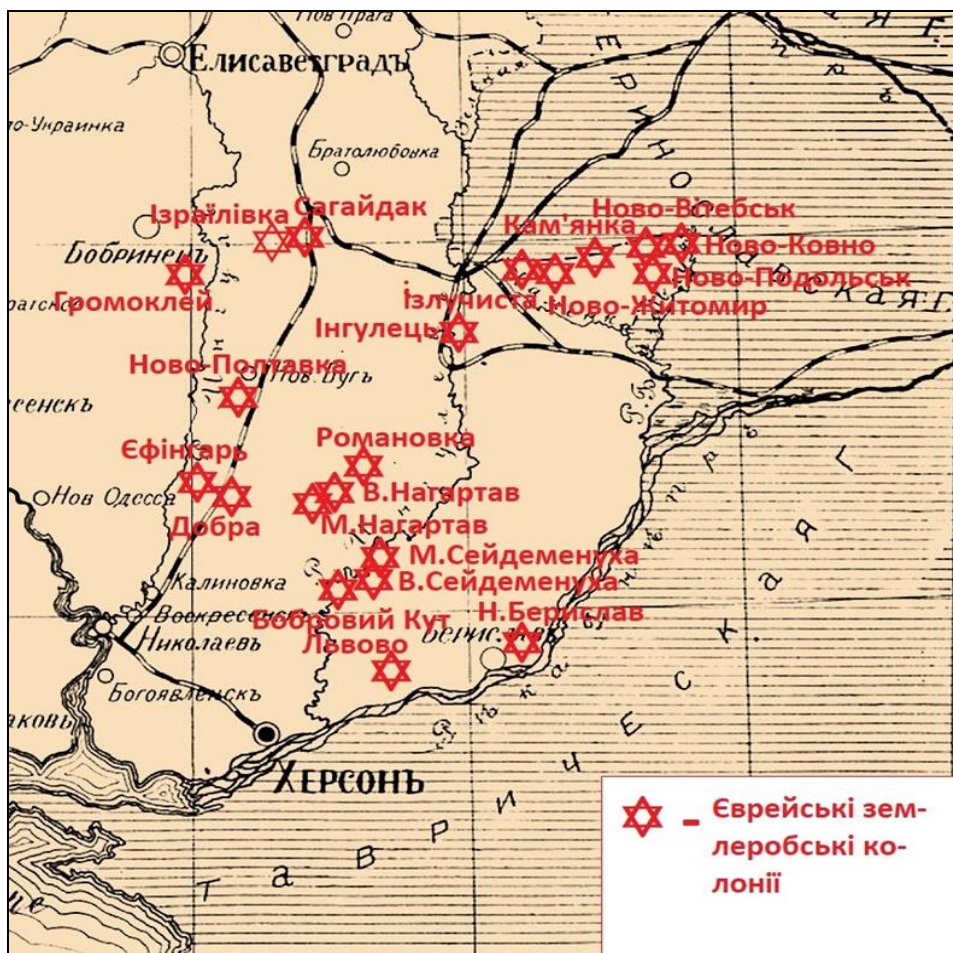

Рис. 1.3. Єврейські землеробські колонії у 1837 – на початку 60-х рр.

Географічне розташування

Перехід євреїв у землероби відбувся у 1806 році, коли 36 сімей із Могилевської області переселились у Новоросійський край для заняття хліборобством. Разом із сім'ями із Північно-Західного краю Російської Імперії були створенні перші колонії [18].

У 1807 році створені перші колонії: Ефінгар, Бобровий Кут, Велика Сейдеменуха та Ізраїлівка, які розташовувались біля долин рік Інгул та Інгулець. У 1810 році вже нараховувалось 8 колоній, які розташовувались у Херсонському повіті. Географічне положення не було вигідним, ділянки знаходились на порожніх незаселених степах: на відстані від 553 до 85 км від ближчих міст Берислава, Херсона та Миколаїва. Головним недоліком земельних ділянок була недостатня кількість питної води [29].

У 1841-1844 році переселенцями із Прибалтики, Могилевської та Вітебської губернії біло засновано ще 6 колоній: Львово, Ново-Берислав, Мала Сейдеменуха, Романівка і Ново-Полтавка у Херсонському повіті та Сагайдак у Єлизаветградському повіті.

У 1847 році було засновано 4 колонії на території нині Дніпропетровської області, 3 із них – Нововасил'євської сільради Софіївського району.

У 1857 році створена колонія Громоклей у Єлизаветградському повіті та у 1859 році – колонія Вольна у Тираспольському повіті.

Факторами заселення безпосередньо даної території були наступні:

1) Колонії розташовувались біля долин річок та на родючих землях, які були придатні до землеробства, однак не розорані.

2) поселення євреїв здійснювались лише у смузі осідлості. Географічне положення не було вигідним. Найближчі міста знаходились на відстані від 553 до 85 км (Берислав, Херсона та Миколаїв).

Ділянки знаходились на порожних нерозораних степах.

3) політика влади була спрямована на освоєння незаселених територій

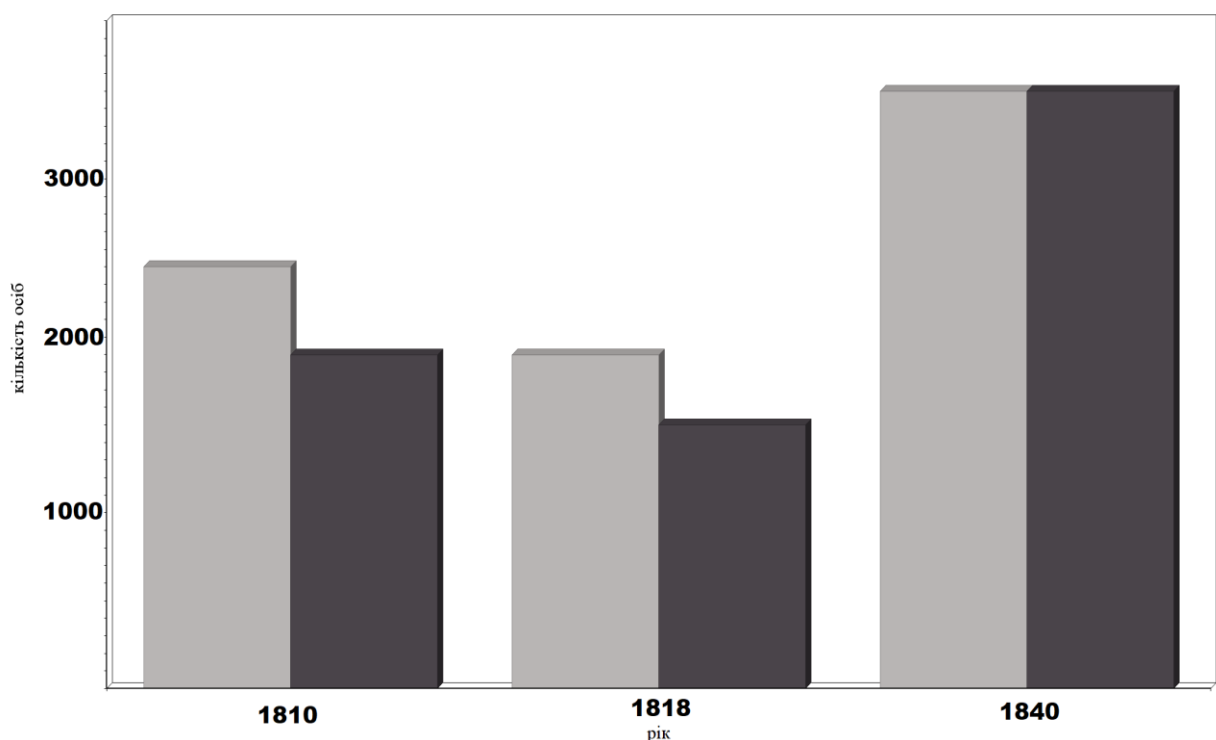
В період між 7-ю та 8-ю ревізіями по Херсонській губернії приріст чисельності колоністів складав 113% (Екатеринославська – 92%, Таврійська – 63%). Можна зазначити, що тенденція щодо більшого відношення чоловіків до жінок спостерігалась на протязі всього існування колоній[18].

Демографічні показники

Характеризуючи демографічні показники колоній на етапі створення, слід зазначити, що у 1810 році у Херсонській губернії було зафіксовано 4 541 євреїв (2 526 – чоловіків та 2 025 – жінок). За відомостями Контеніуса в єврейських землеробських колоніях Херсонської губернії в 1811 р налічувалося 639 сімейних з 4041 душ населення, кілька тисяч самовільно прибулих переселенців. У 1818 році існувало 13 колоній в Херсонській губернії, в яких було 717 сімей, 3665 чоловік, із них – 2011 особи чоловічої статті і 1654 –

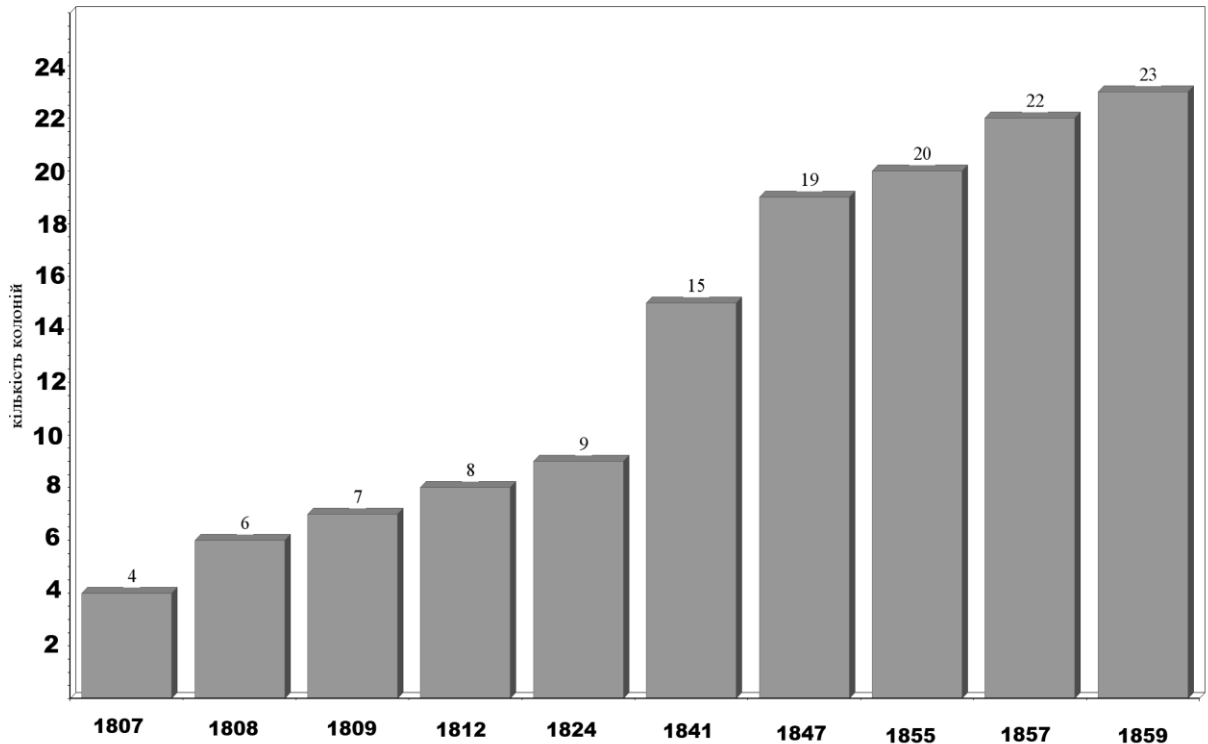
жіночої (рис. 1.4). Тобто можемо казати, що хоча і переселення було дуже важким, колонії значно росли у гору, тим самим підтверджуючи успішну політику переселення євреїв у незаселені території [23].

Порівнюючи статеву структуру Херсонської губернії по відношенню до всієї території Російської губернії, можна зробити висновок, про те, що вона не відповідає загальному демографічному аналізу проживаючих євреїв Східної Європи. Однак, аналізуючи смугу осідлості, можна казати, що чоловіки переважали у чисельності жіноче населення.

Рис 1.4. Статева структура у єврейських землеробських колоніях Херсонської губернії по роках (сірий – чоловіки, чорний – жінки)

Проаналізувавши стан єврейських колоній Херсонської губернії, в яких на 1 січня 1835 р значилося 6745 душ (рис. 1.5), уряд зробив наступний висновок. Незважаючи на те, що перетворення євреїв в хліборобів було пов'язане з багатьма труднощами і витратами уряду, проте, досвід заслужував подальшого продовження для досягнення позитивного результату в наступних поколіннях

Рис 5. Чисельність колоній по роках у Херсонській губернії на етапі створення

Перші переселенці з числа відправлених в Сибір стали просочуватися в Херсонську губернію в 1838 році. Почалося третє переселення [14].

У 1840 році проживало 1025 сімей, 4062 особи чоловічої статі і 3573 особи – жіночої. Збільшення осіб відбулося за рахунок переселення сімей із Мінську та високого приросту населення.

Перед прийомом єврейських колоній в введення Міністерства державного майна, граф Кисельов отримав 29 січня 1845 "найвищий дозвіл" провести в колоніях ревізію, щоб визначити їх дійсний стан і за тим уже приступити до реалізації пропозицій, що надійшли по вдосконаленню пристрої колоній [14]. В ході ревізії було з'ясовано, що в Херсонській губернії було 15 єврейських колоній, в яких значилося 6613 душ чоловічої і 6166 жіночої статі, всього 12 779 душ (одна тисяча шістьсот шістьдесят одна сім'я) (рис. 1.6).

Рис 1.6. Співвідношення чоловічого та жіночого населення у єврейських землеробських колоніях у 1847 році.

У 1847 році був проведений перепис населення. Згідно нього зазначалося, що найбільша чиселтність населення у колонії Бобровому Куті та Сейдеменуха (рис. 1.7). На мою думку, це відбувалось за рахунок того, що дані колонії були створені найперші та знаходилися поблизу річок.

Аналізуючи загальні показники динаміки чисельності населення (рис. 1.8) по Херсонській губернії а період створення, можна дійти висновку, що з 1814 по 1859 роки кількість осіб зросла на 13 тисяч.

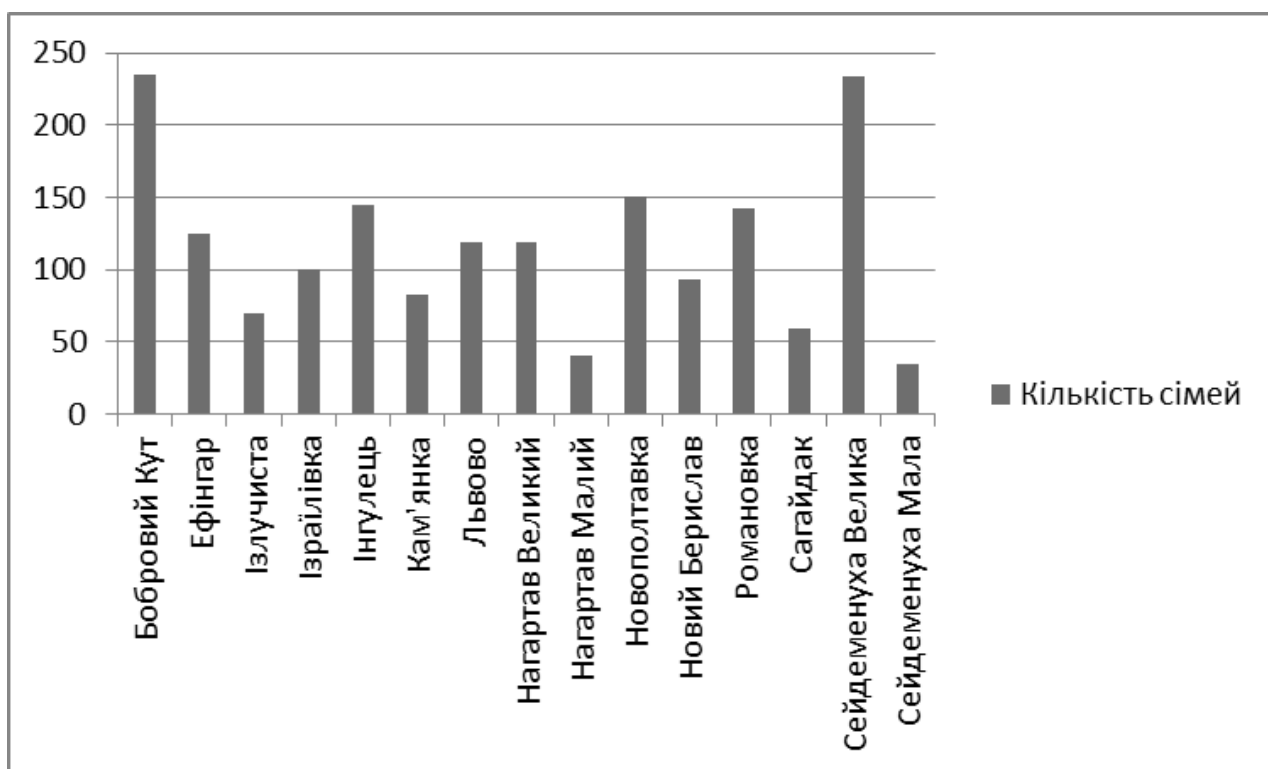

Рис 1.7. Кількість сімей у колоніях у 1947 році у Херсонській губернії

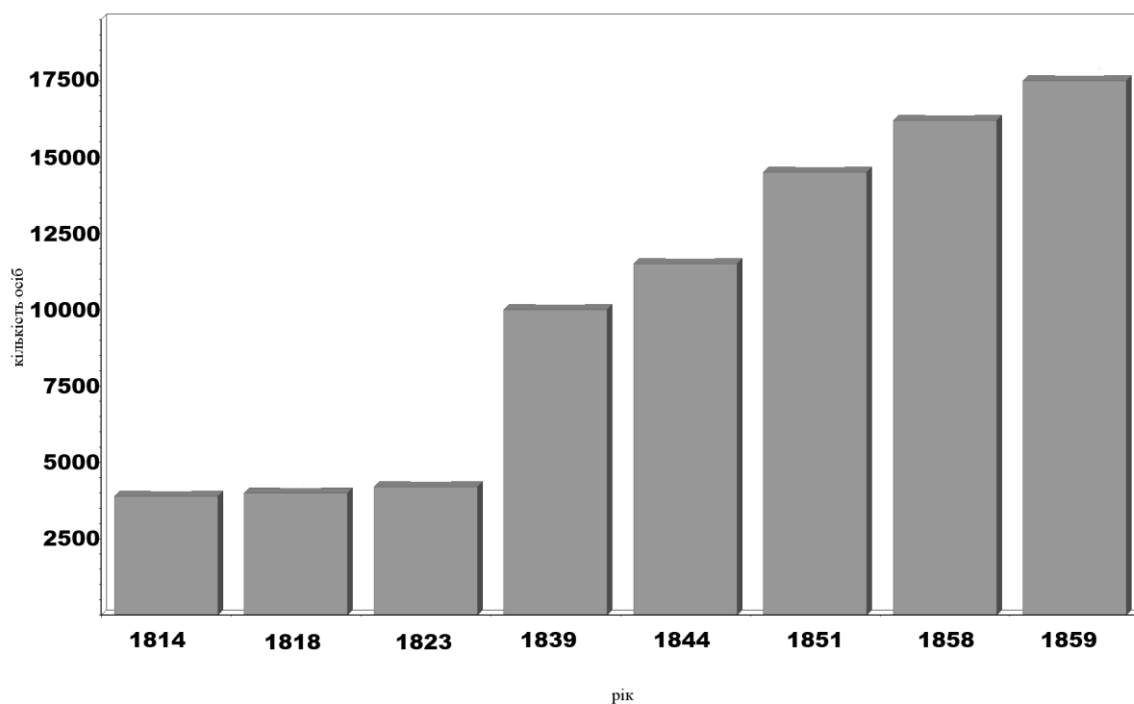

Рис. 1.8. Чисельність колоністів Херсонської губернії по роках.

Етнонаціональний склад

Етнонаціональний склад колоністів представлений наступним чином (рис. 1.9):

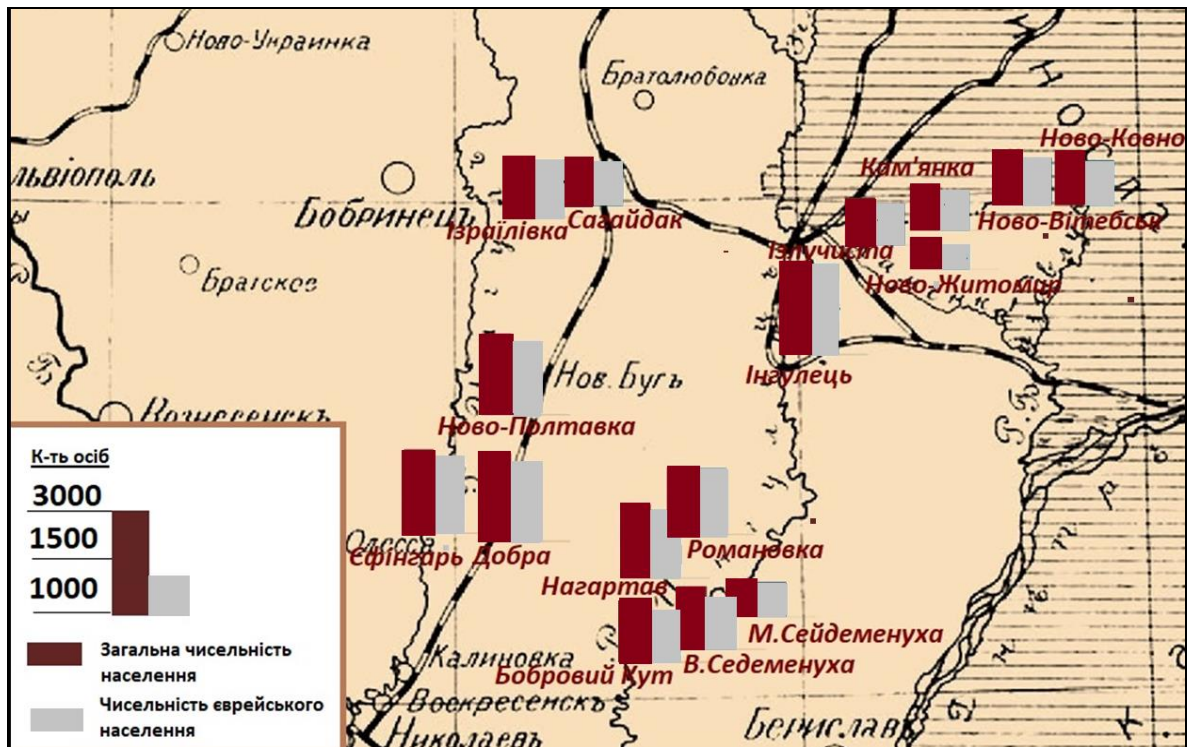

Рис. 1.9. Відношення загальної чисельності населення до єврейського у єврейських землеробських колоніях на етапі створення

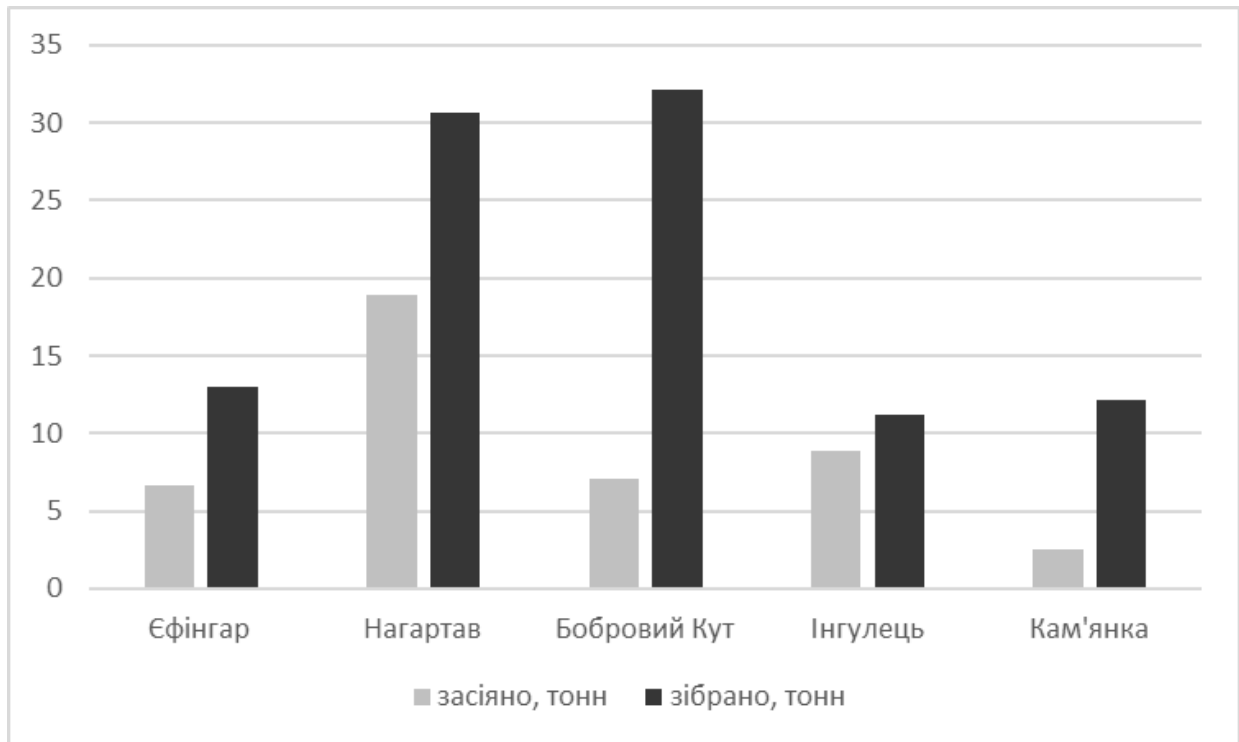
Найбільше відношення загальної кількості населення до кількості єврейського населення у Інгульці (із 2781 людей – 2696 євреїв), а найменша у В. Сейдеменуся (із 2084 людей – 1570 євреїв). Аналізуючи карту, можна говорити, що найбільша чисельність населення спостерігається у центральній частині, найменша – у північних.

Окрім євреїв на території колоній мешкали німецькі колоністи та українське поселення, однак число євреїв значно перевищувало інших мешканців. Євреї не вміли оброблювати земельні ділянки, тому, спеціально для цього влада у поселення переселяла німецьких колоністів, які навчали юдеїв основам землеробства.

Економіка

Головним показником результативності у колоніях слугувало кількість продукції, яка була вироблена. Так як основна діяльність – це землеробство, доцільно проаналізувати показники врожайності. Перші роки не були успішними (рис. 1.10). Колоністи вперше зіштовхнулись із землеробством, землі були не розкриті, відсутні худоба та знаряддя праці.

Рис 1.10. Врожаї та врожайність в єврейських колоніях Херсонської губернії у 1810 році

Можна зазначити основні закономірності:

- низький рівень посіву пов'язаний з відсутністю знарядь праці, недостатньою кількістю худоби та малою чисельністю обробленої землі;
- середня врожайність складала в 2,3 рази більше від засіяної;
- ми не можемо орієнтуватися на середній показник, так як колонії Кам'янка та Бобровий Кут показали кращий результат, а Інгулець - найнижчий.

Якщо порівнювати з показники у Російською Імперією, то показники в колоніях були в 1,5 рази нижче. Так у перші роки колоністи забезпечували себе хлібом лише на 25%, а до 1827 року – вже на 60% [23].

Щодо земель, то С. Боровий відзначав, що при поселені єврейські переселенці отримували до 60 га на сім'ю.

Забезпеченість колоністів землями була достатня, якщо порівнювати с загальними показниками по Російській Імперії. У 1810 році найбільша кількість земель нараховувалась на колонію Бобровий Кут, хоча і чисельність сімей в ній не була найвищою (рис. 1.11).

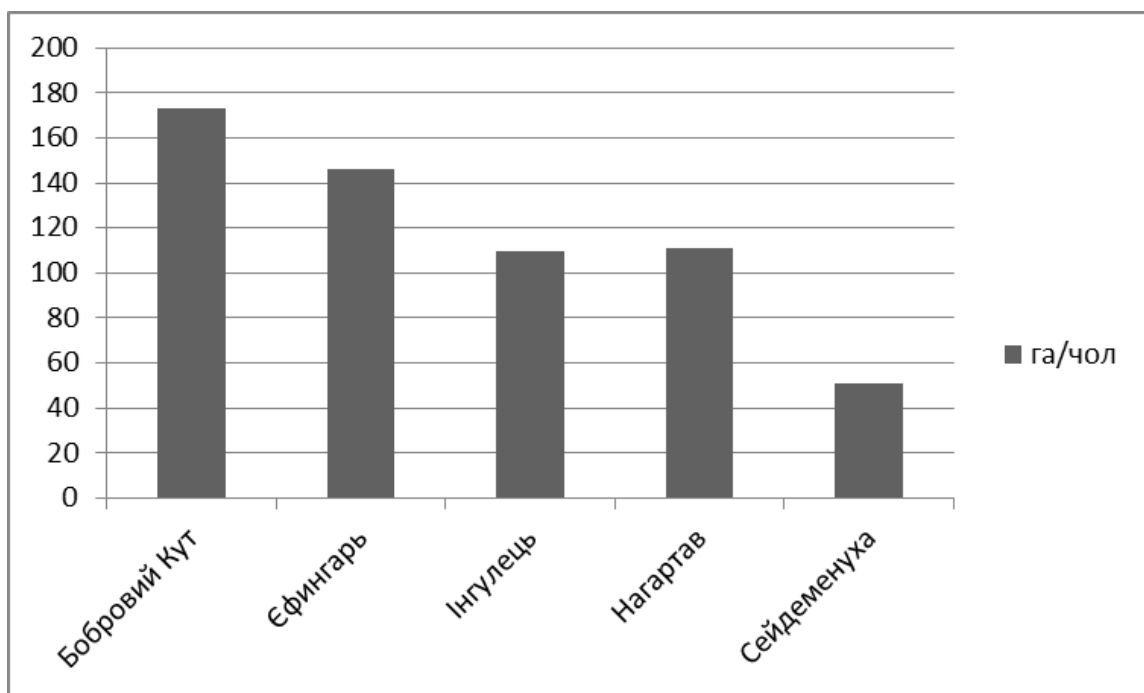

Рис. 1.11. Забезпеченість колоністів земельними ресурсами у 1810 році

За рахунок низької кількості населення колоній на початку їх створення колоністам наділяли землі більше ніж повинно було за приказом, однак більшість земель було непридатної до обробки. Окрім того у перші роки земель наділялося більше, ніж потрібно було за нормою (рис. 12).

У ці роки С. Боровий вводить дані, які йому вдалося зібрати щодо інвентарю та робочої худоби (табл. 1.2). Однак сам дослідник відмічає, що точність даних сумнівна. З таблиці 1.2 ми можемо зрозуміти, що кількість інвентарю та худоби досягає середньої норми по Російській Імперії [4].

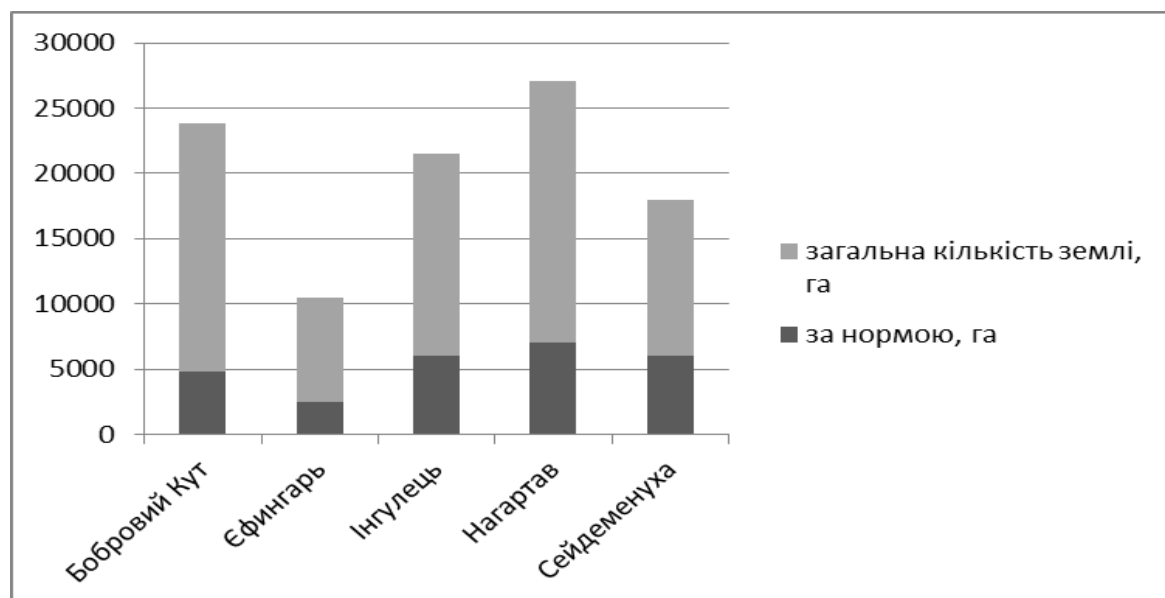

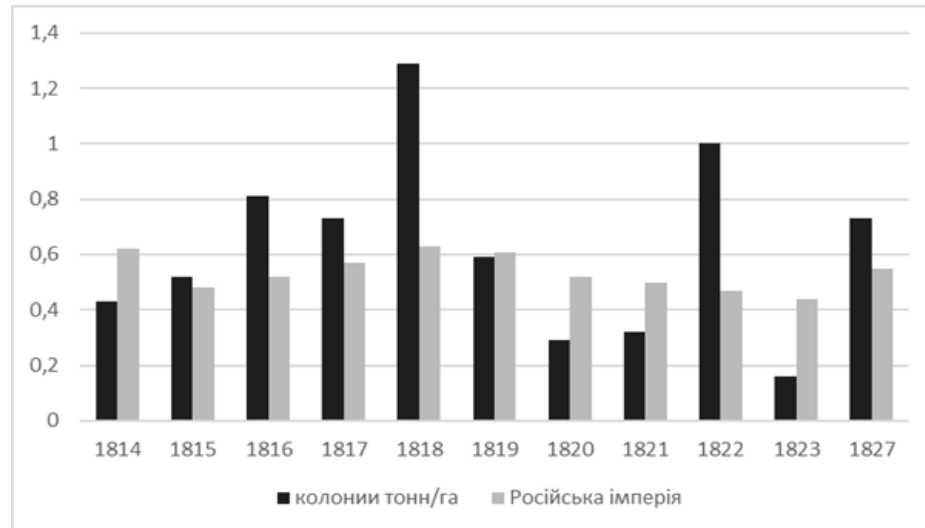
Рис 1. 12. Відношення наданої землі з нормою у 1810 році

Таблиця 1.2.

Кількість інвентарю і робочої худоби у 1810-1815 роках [24]

		Ефінгар	Нагартав	Сейдеменуха	Бобровий Кут	Інгулець	Кам'янка	Ізраїлівка	Всього
Сімей	1810	41	118	127	86	88	143	33	636
	1812	39	96	125	77	99	109	37	582
	1815	49	94	100	165	86	75	37	606
Плугів	1810	5	17	12	8	15	5	н/д	62
	1812	11	20	15	6	14	15	2	83
	1815	13	13	11	4	9	7	2	59
Боронів	1810	4	6	4	10	5	8	н/д	37
	1812	9	10	14	6	36	17	2	94
	1815	17	17	16	5	30	33	2	120
Повозок	1810	23	64	72	58	38	23	н/д	278
	1812	36	87	71	31	71	57	95	448
	1815	33	48	33	17	49	35	106	321
Рогатого скота	1810	219	334	402	318	269	268	н/д	1 810
	1812	253	470	601	269	549	286	95	2 523
	1815	236	541	481	164	440	255	106	2 223

Якщо порівнювати загальні показники врожайності Херсонської губернії та загальні показники Російської імперії ми не можемо спостерігати закономірності у перші десятиліття існування колоній. Це пов'язано з постійними змінами у населенні колоній та перерозподілу земель (рис. 1.13).

Рис 1.13. Відношення врожайності колоністів до врожайності Російської імперії у 1837 році

У 1837 році була проведена перевірка земель та з'ясовано (рис. 1.14), скільки ділянок залишилось для нових переселенців. Дана інформація навмисно замовчувалась місцевим урядом. Це робилося для більшої похвали зі сторони Миколая II.

У 1844 році відбулась новий перепис земель, який проводив А. Карцев [11]. Було зазначено, що ділянки землі колоністи призначали собі самостійно, вони не відмежовувались від друг друга. Таким чином, зазначалося, що земля розподілена не раціонально, є великі зазори між ділянками. Велика кількість свобідної землі виявилась незручною для засівання. Дана земля використовувалась як місце під пасовища тварин (рис. 1.15).

Щодо рівня розвитку господарства у єврейських сільськогосподарських колоніях, то можна говорити, що він значно зріс, якщо у 1813 році спостерігалось 67 голів коней, 1164 рогатої худоби, то у 1824 році дані досягали наступних відміток: 307 голів коней, 5832 рогатої худоби та 1629 овець. Збільшилась і кількість плугів, із 59 до 220 відповідно.

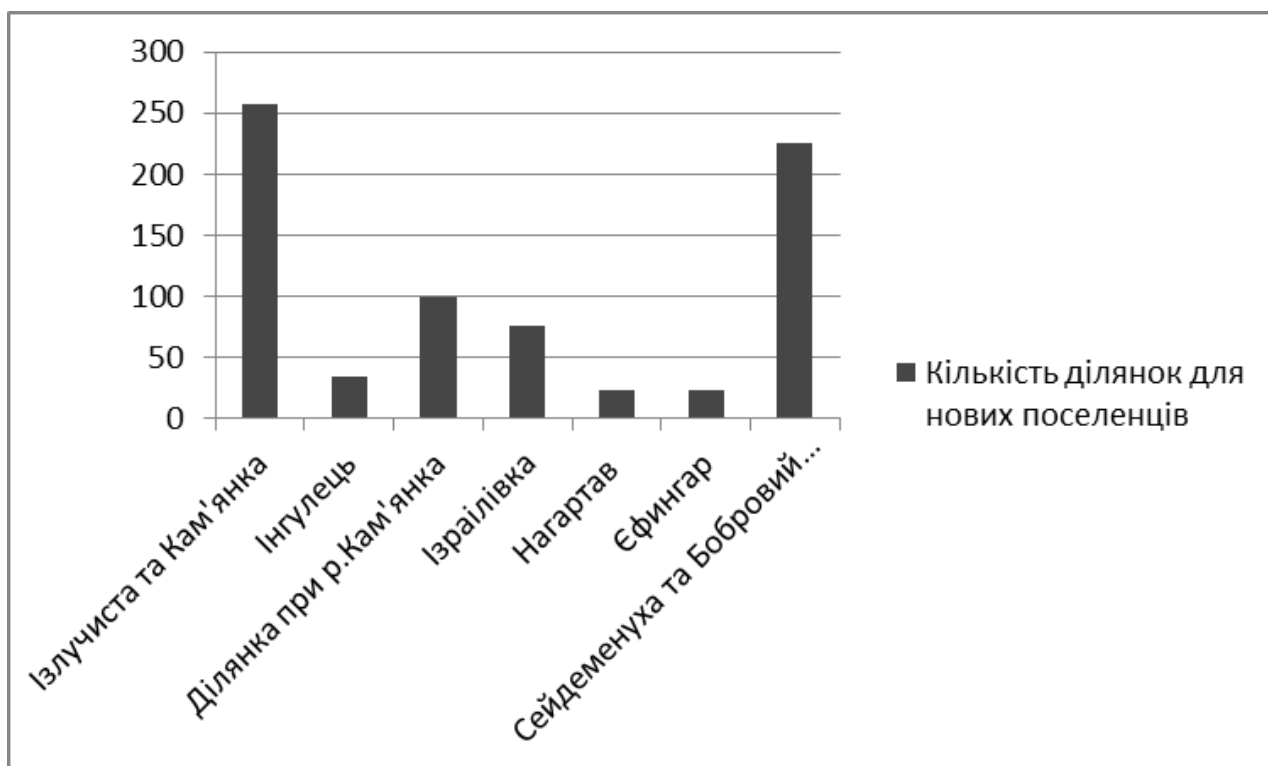

Рис 1.14. Кількість ділянок для нових переселенців у 1837 році

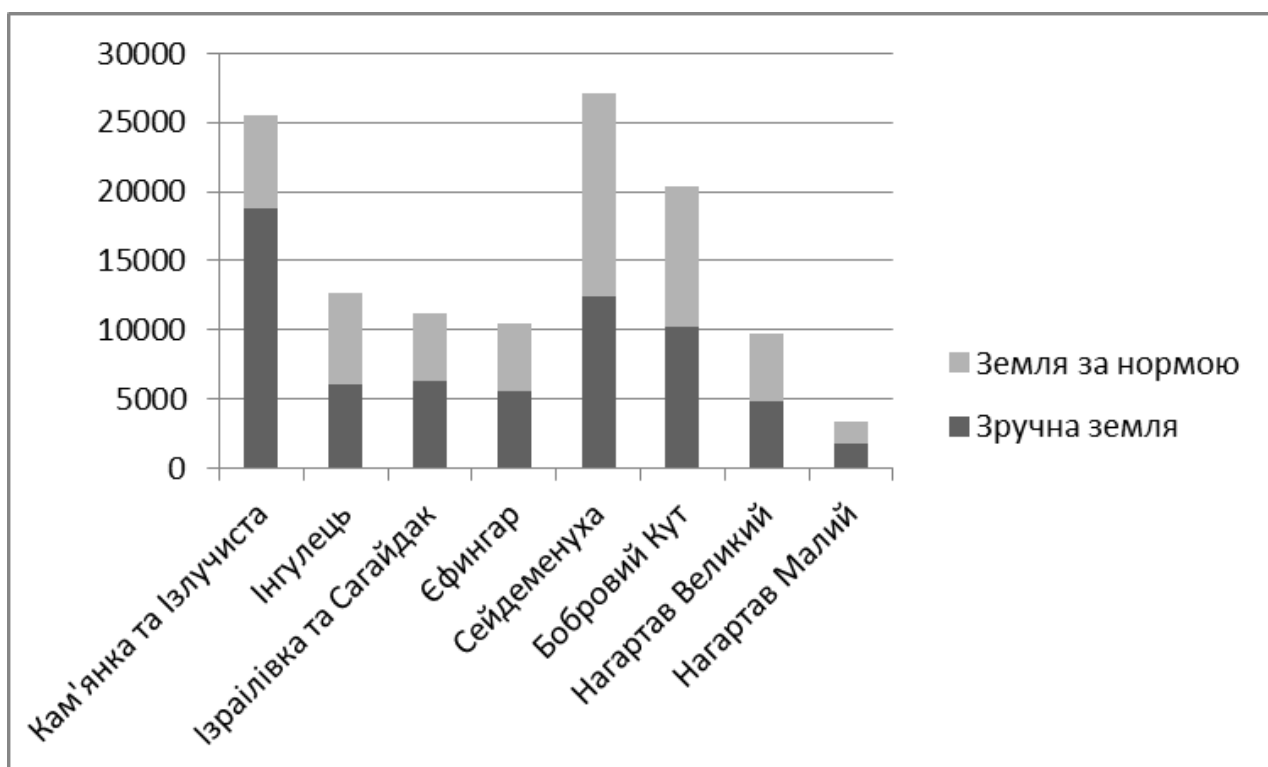
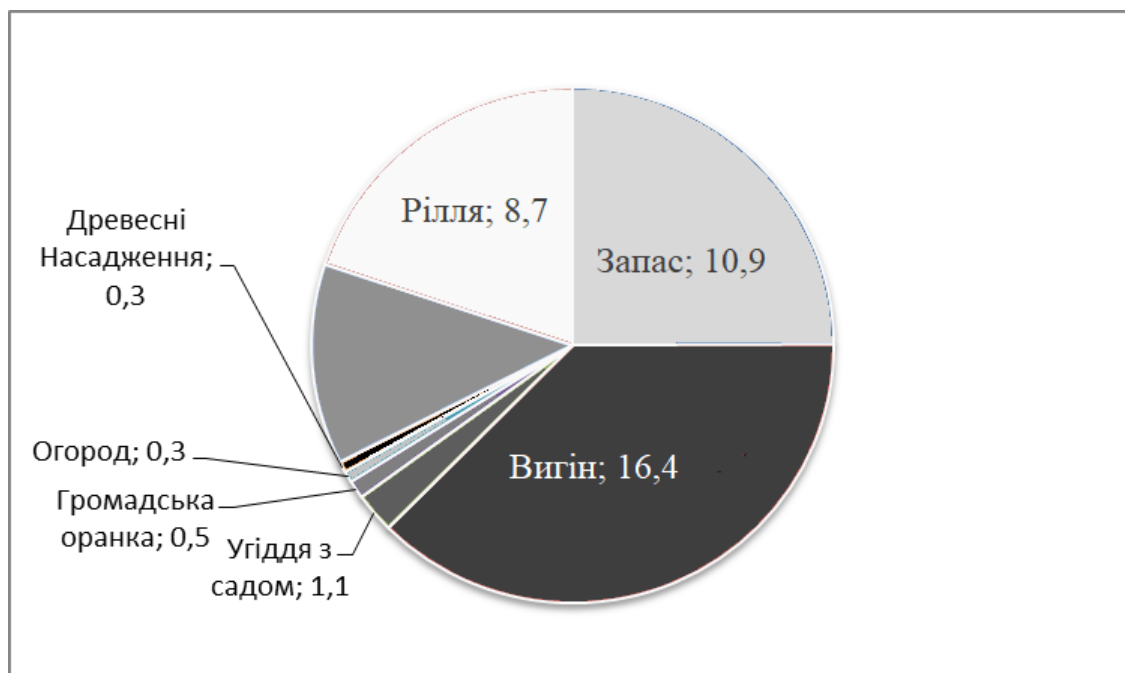

Рис 1.15. Співвідношення зручної землі до землі за нормою (га) у 1844 році

Худоба в різних поселеннях розподілявся нерівномірно - від 0,3 до майже 2 голів на сімейство.

У 1847 році був затверджений проект правил використання землі. Згідно нього найбільшу частку (37,5%) складали землі під вигін худоби, також значну частку складали запасні землі (рис. 1.16). Це спричинено незручною землею, та неправильним розподілом угідь.

Рис 1.16. Структура земельних володінь єврейських колоністів у 1847 році по цільовому призначенню у Херсонській губернії

У 1952 році міністр відправляє на перевірку чиновника Іславіна, який зазначає що четверть земель знаходяться під орендою, інші розподілені і лише мала частка земель вільна (рис.1.17).

Використовуючи дані початку 19 століття, які приводяться на графіку вище можна зробити оцінку, наскільки колоністи були забезпечені робочою худобою (рис. 1.18, 1.19). Однак для більш комплексного аналізу краще враховувати кількість скота на 1 плуг, так як дане знаряддя праці потребувало в середньому 6-8 волів одночасно (рис.1.20) [3].

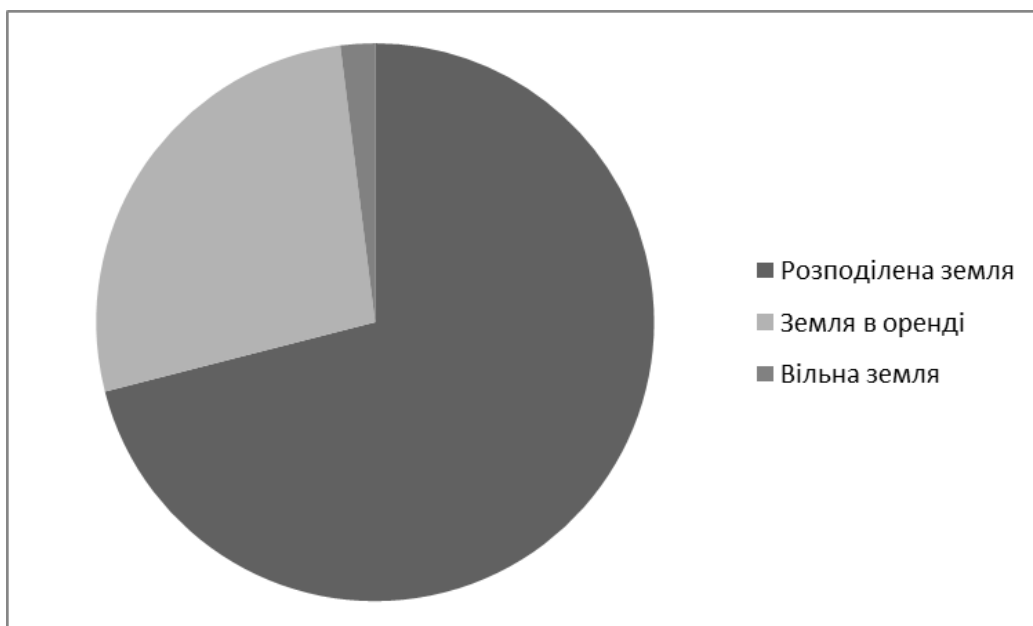

Рис. 1.17. Розподіл земель у 1852 році у Херсонській губернії

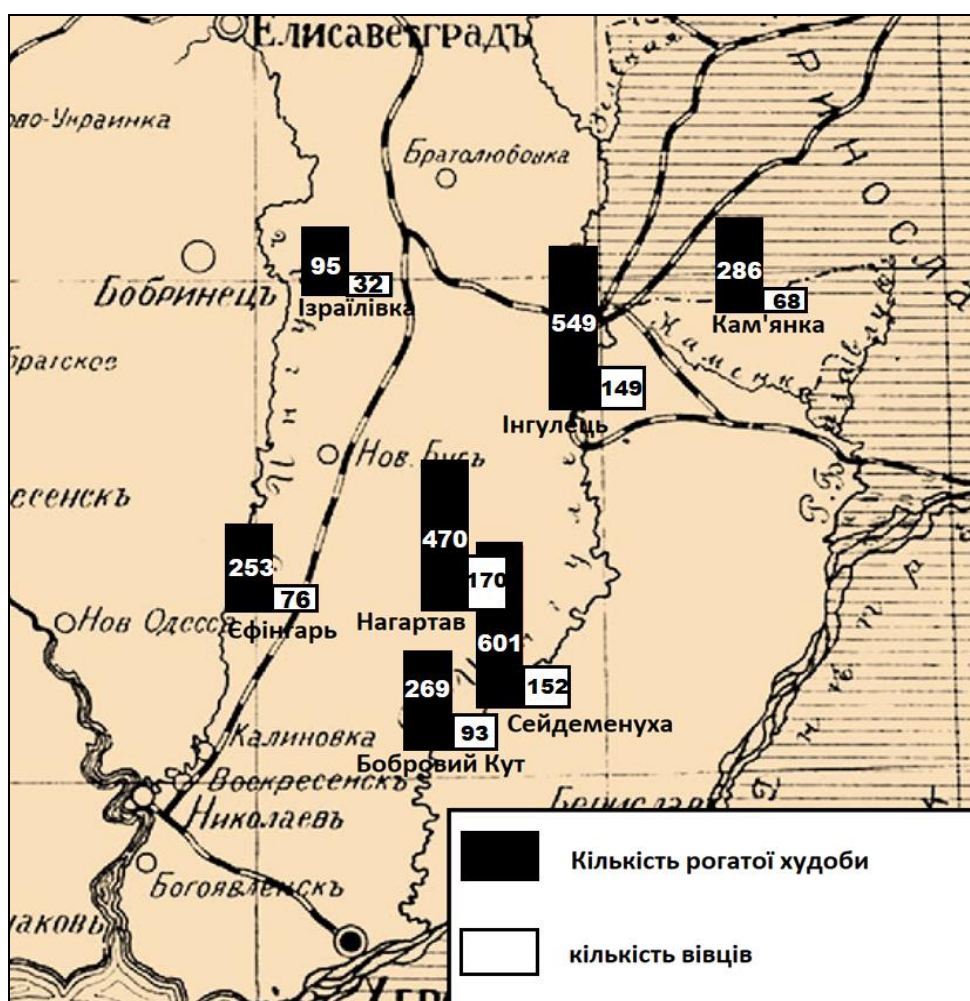
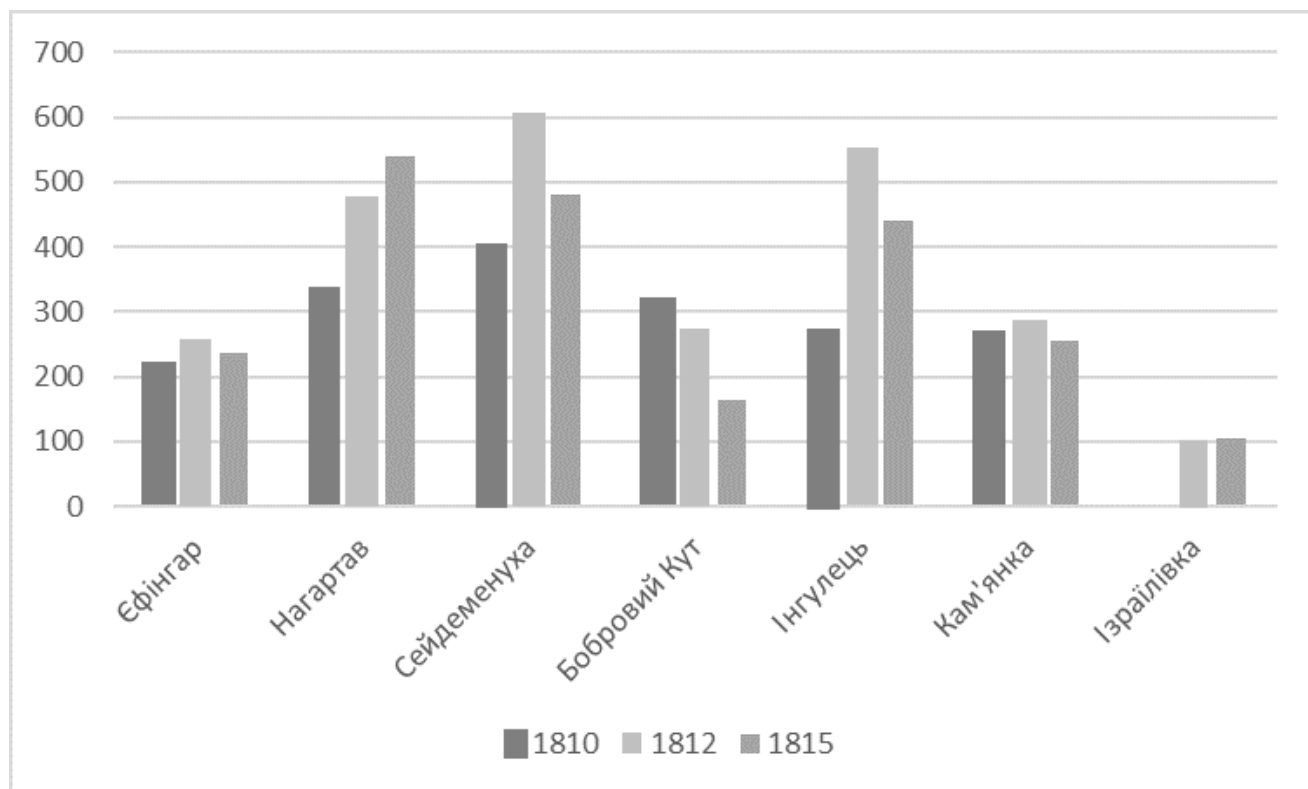

Рис 1.18. Поголів'я худоби в єврейських колоніях Херсонської губернії у 1813 році.

Рис 1.19. Кількість худоби у колоніях у 1810-1815 роках у Херсонській губернії

З моменту заснування колоній до 1815 року колоністи лишилися 180 тварин. Можна зазначити, що другою по значимістю твариною був кінь. Так 1 кінь приходився на 2-3 сім'ї, в кращому випадку.

Головною причиною загибелі тварин було невміння за ними доглядати та нерідкі грабежі. Згідно зібраним даним у 1825 році у всіх колоніях нараховувалось менш ніж одна пара волів.

У 1848-1849рр. колонії потерпали від недостатньої кількості сіна та скота. Дана проблема охопила весь херсонський регіон. Згідно з різними даними поголів'я зменшилось до 50 відсотків (рис 1.21) [44]. Значиме зниження кількості робочої худоби стало наслідком ряду обставин: неврожай, який не дозволив застатися достатнім рівнем корму, що в свою чергу призвело до голоду тварин, низький рівень догляду та погане утримування худоби. Спасити ситуацію не вдалося, через неврожай були занадто високі ціни на корм.

Лише у другій половині 19 століття змінюється ситуація з робочою худобою. Це пов'язано з поліпшенням знарядь праці (рис 1.22).

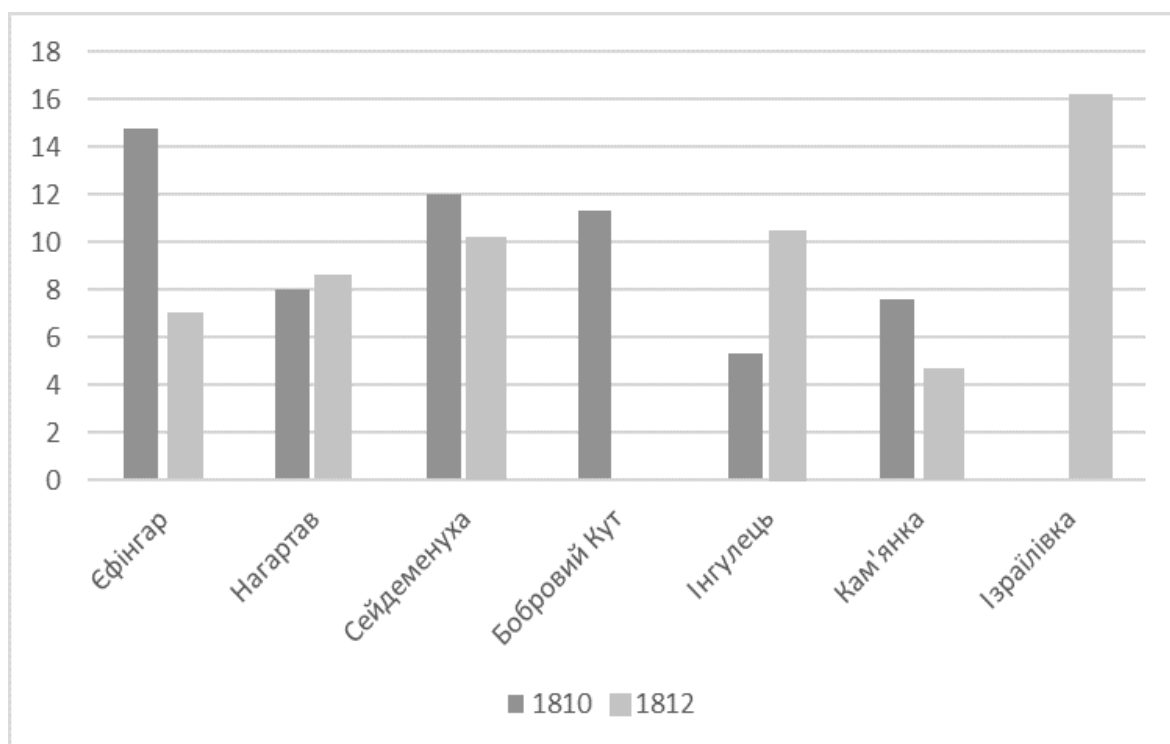

Рис. 1.20. Кількість волів на 1 плуг у 1810, 1812 роках у Херсонській губернії.

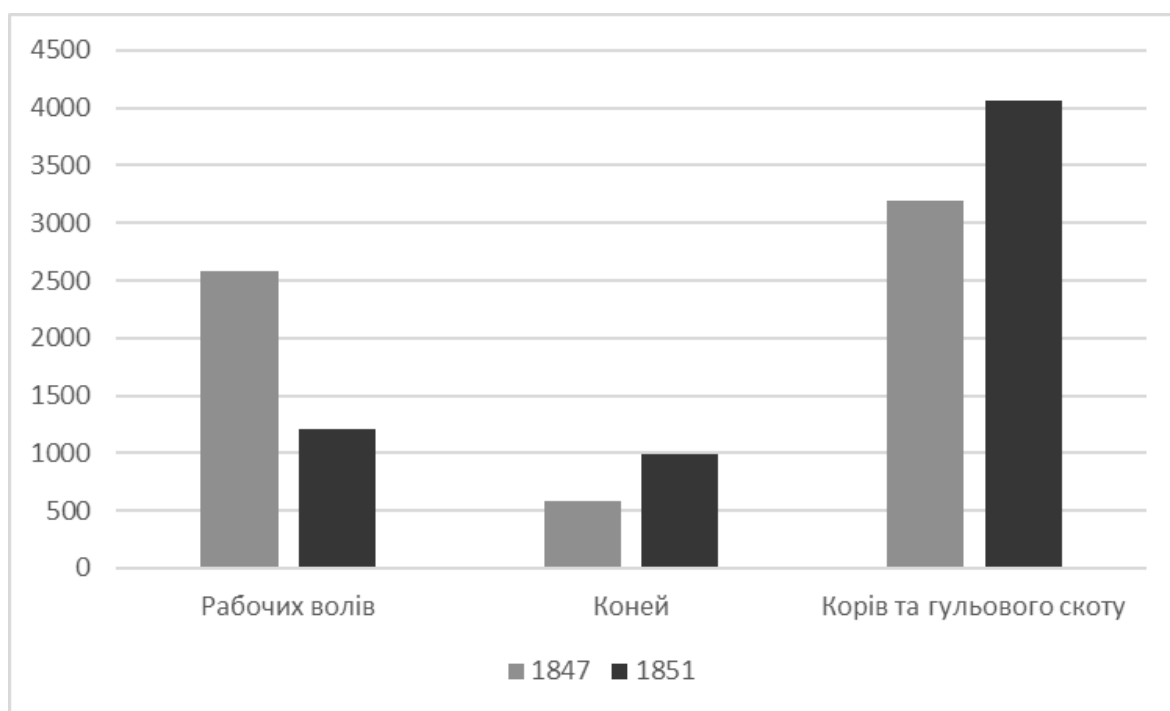
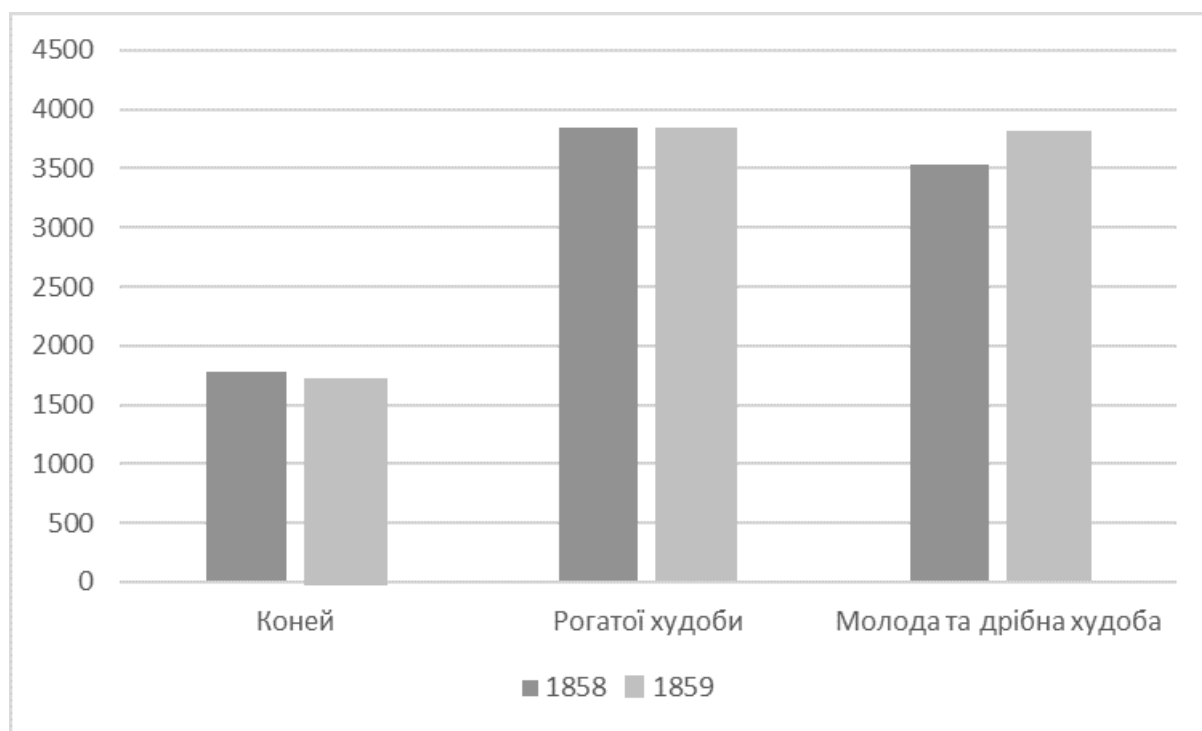

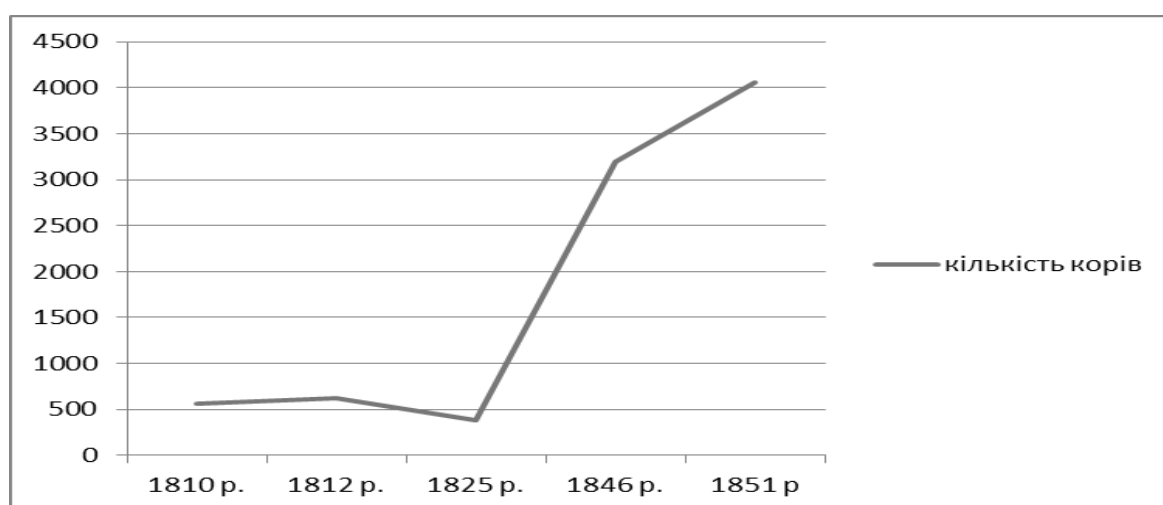
Рис. 1.21. Кількість робочої худоби в єврейських колоніях Херсонської губернії в 1847 і 1851 рр.

Рис. 1.22. Кількість рогатої худоби у єврейських землеробних колоніях Херсонської губернії

Доцільно зазначити, що не знайшло широкого поширення скотарство. До занепаду призвело:

- малі врожаї;
- слабкий збір сіна;
- відсутність укриттів для тварин;
- постійні грабежі і т.д.

Рис. 1.23. Кількість корів в єврейських колоніях Херсонської губернії по роках

Аналізуючи дані по кількості овець, можна зазначити, що будь-якої закономірності не спостерігається, однак у другій половині 19 ст. все одно поголів'я зростає, хоча неврожаї та грабежі мали місце (рис. 1.24).

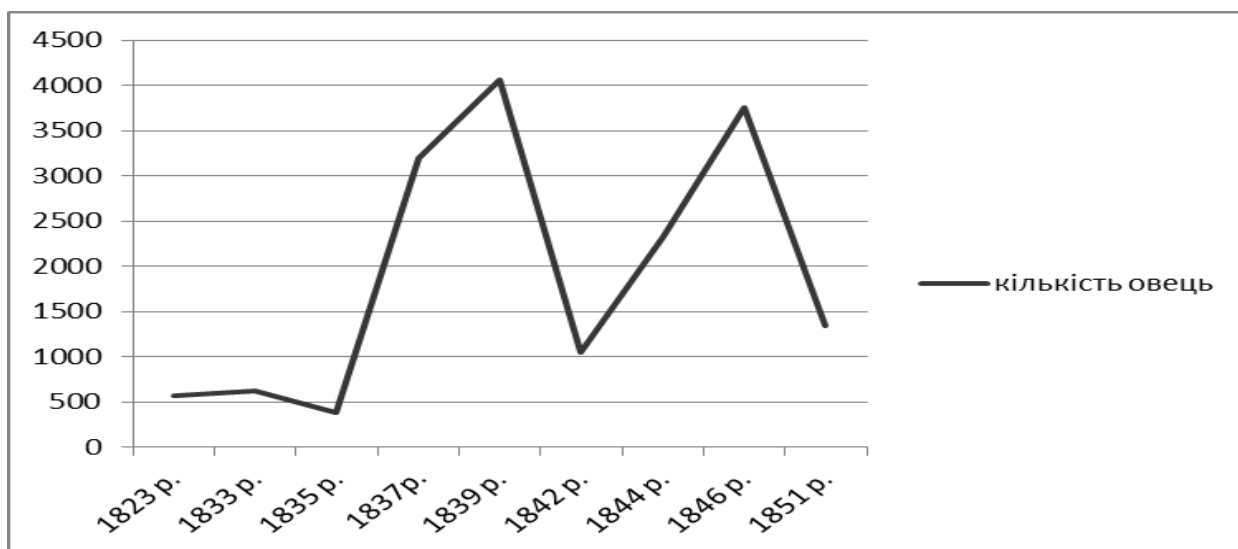

Рис 1.24. Кількість овець в Херсонській губернії по рокам

Найвища урожайність спостерігалась у 1818 році, а найменша – у 1859 році. Основною причиною цього слугував не врожай даних років (рис 1.25). Однак на погане господарське становище колоністів впливали не лише низькі врожаї, а й малі посіви.

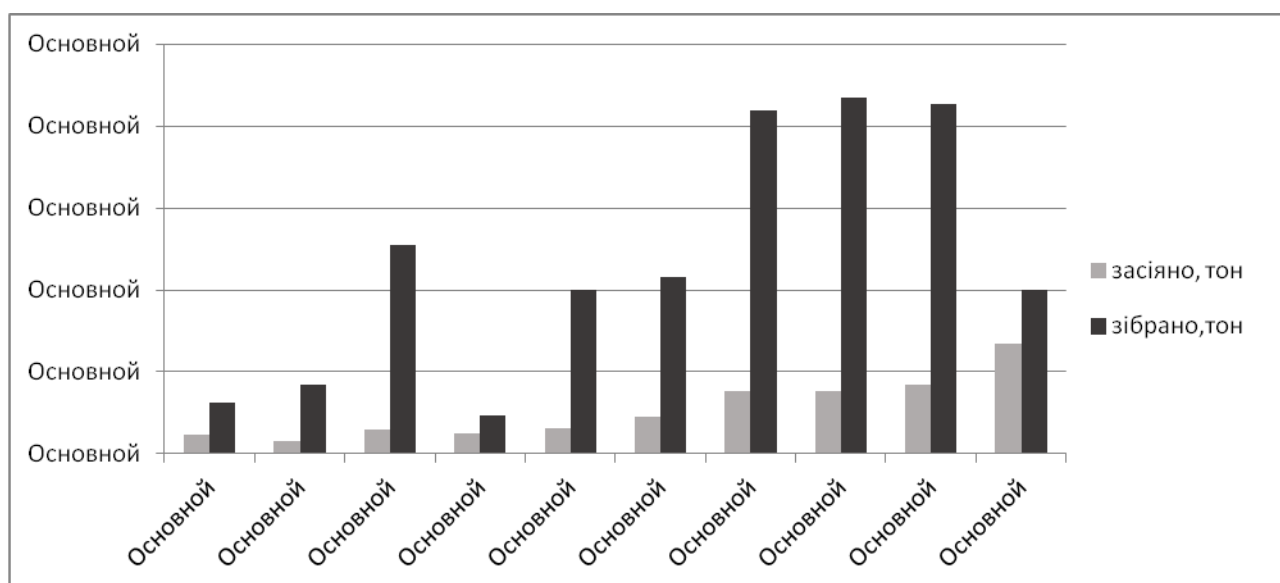

Рис 1.25. Продуктивність сільськогосподарських культур у колоніях Херсонській губернії по рокам

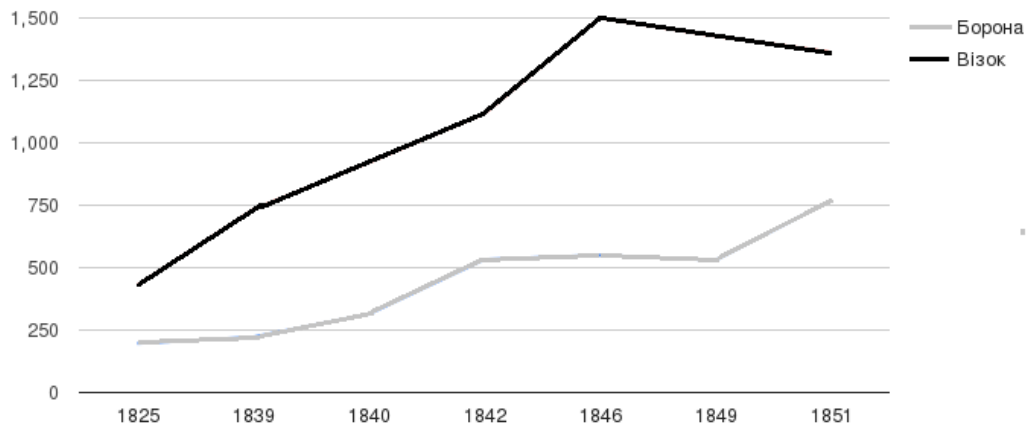
Населення займалось переважно землеробством. Аналізуючи дані можна дійти висновку, що в найбільших частках вирощувались: кукурудза, овес, ячмінь, просо, пшениця та жито. Деякі колонії додатково займались виноградарством [55].

На протязі всього періоду чиновники звітували про нехватку інвентаря (Рис.26). Однак якщо провести дослідження, можна зрозуміти, що перш за все не вистачало плугів. Таким чином колоністи не могли зрошувати і отримувати великий врожай.

Зі збережених даних можна зазначити, що кількість інвентарю поступово зростала. Колоністи не змогли зібрати мінімум лише в очевидно неврожайні роки 1823, 1839, 1840 років. Окрім плугів колоністи також використовували борони і візки (рис. 1.27). У 1845-49 роках ми можемо спостерігати значну надбавку інвентарю у колоніях. Це пов'язано також із врожайністю та кількістю колоністів.

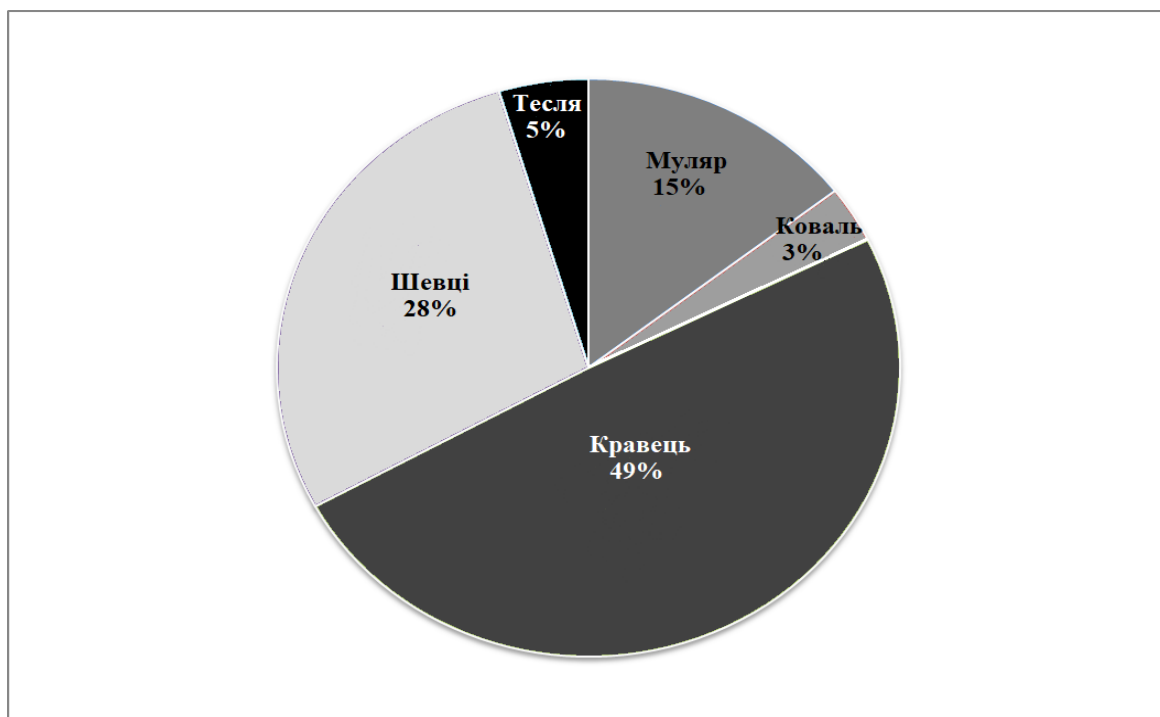
Рис. 1.26. Забезпеченість плугами у колоністів Херсонській губернії 1819-1849 роках

Рис. 1.27. Кількість борон та візків у колоніях у 1825-1851 роки

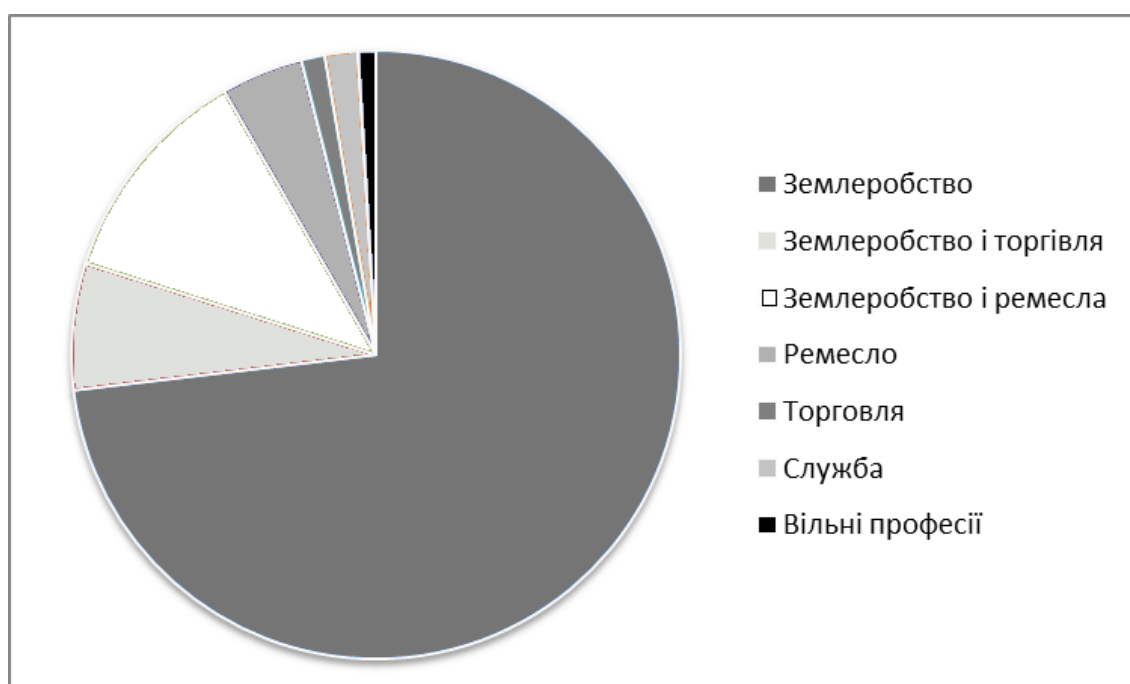
За збереженими даними кінця XIX в. видно, що абсолютна більшість колоністів основним своїм заробітком називали саме землеробство. 18,5% поєднували хліборобство з ремеслом або торгівлею. Ремеслом і торгівлею в якості основних занять займалися всього 5,7% жителів єврейських колоній Херсонської губернії. Структура населення колоній до кінця 19 ст. цілком відповідає структурі сільськогосподарського поселення. Таким чином, незважаючи на те, що спочатку багато переселенців приїжджали в колонії Херсонської губернії з метою в подальшому потрапити в південноукраїнські міста для реалізації свого ремесла, до кінця століття в поселеннях природним чином залишилася лише необхідна частина ремісників і торговців [29].

У 1846 році кількість ремісників зросла до 537 осіб (рис. 1.28). Однак професійні ремісники майже не залишалися у колоніях. Великий відтік ремісників відбувався у міста, хоча не завжди це робилося легально, ніби на місяць - два або самовільно від'їжджали. Зазначалося, що вони не мали відповідних інструментів, матеріалів і відсутністю ринку збуту [13].

Рис. 1.28 Кількість ремісників у 1846 році в єврейських колоніях Херсонської губернії

Зі збільшенням чисельності колоністів збільшувалась і кількість ремісників та інших професій, не пов'язаних з землеробством. Однак, відсоток землеробів тільки ріс (рис. 1.29). У 1898 році землеробів нараховувалось близько 73 відсотків.

Рис 1.29 Розподіл колоністів за родом занять у 1898 році у Херсонській губернії

Освіта

Навчальних закладів у Херсонській губернії нараховувалось: 1-го розряду – 116, 2-го – 142; у них вчителів 1 розряду – 98, 2-го – 35, учнів – 2791. Спостерігається велика кількість хедерів (таблиця 3). До середини 19 століття в єврейських колоніях були відсутні казенні або приватні світські школи[7].

Заклади 1-го разряду - однокласні училища, якими замінено малі народні училища; заклади 2 розряду- це 3-класні повітові училища, які повинні були бути в кожному повітовому місті (табл.1.3).

Таблиця 1.3

*Кількість навчальних закладів єврейських колоністів 1830 р. у
Херсонській губернії.*

Розряд навчального закладу	Кількість навчальних закладів	Чисельність вчителів	Чисельність учнів
1-й розряд	116	98	2791
2-й розряд	142	35	

Охорона здоров'я

В перші роки охорона здоров'я була на низькому рівні: спостерігалась висока смертність. Так у 1811 році із 3 468 людей – 519 померло. Були надіслані медичні чиновники, проте через їх некомпетентність ситуація значно не покращилась. У 1850 році створена перша лікарня у Нагартаві [27].

Релігія

Більшість населення були релігійними людьми. В Кам'янці перший будинок для молитв був побудований у 1812 році, в Нагартаві – у 1814 році, в Сейдеминусі – в 1815, в Єфінгарі – в 1816 році. Синагоги з'являються лише до середини 30-х років 20 століття.

1.2.2. Період розквіту єврейських землеробських колоній (1860-1917)

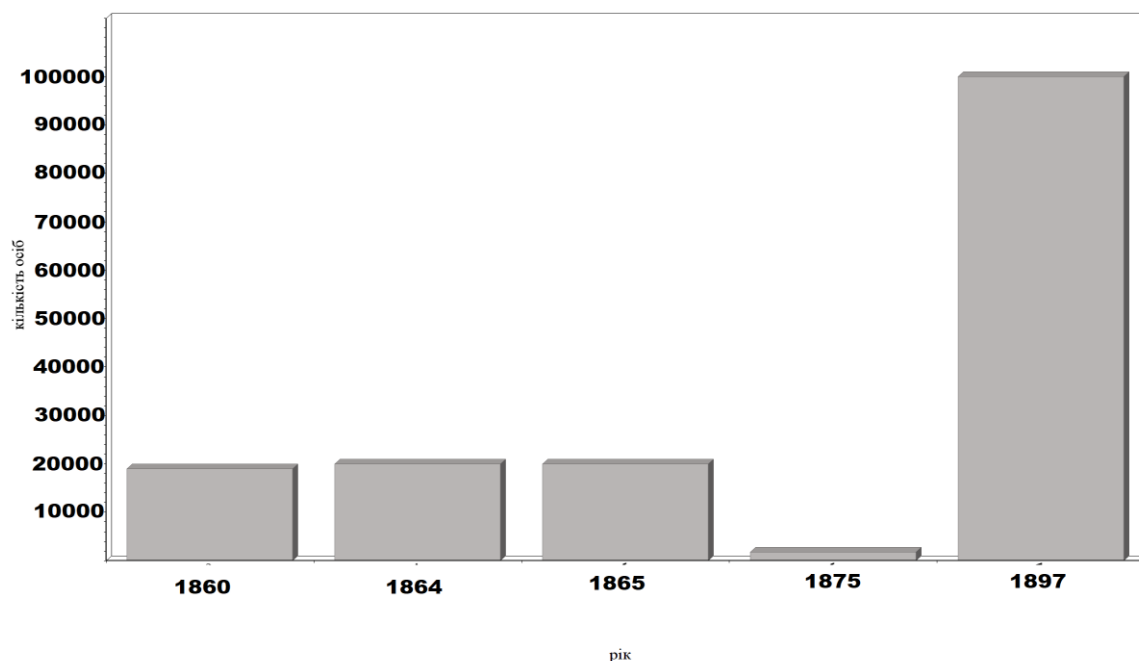
Географічне розташування

Колонії губернії були вже сформовані. Найбільша кількість колоній розташовувалась в Херсонському повіті, на притоках рік Інгул, Інгулець, Дніпро, досягаючи 48-го градуса північної широти.

Демографічні показники

Згідно статистичних даних за 1860 рік населення єврейських колоній Херсонської губернії складало: 10 565 осіб жіночої статі та 11 279 – чоловічої, всього 21 244 особи [32]. В Херсонській губернії проживали 38,8 % всіх єврейських колоністів Російської імперії.

Суттєво вплинуло на демографічну політичну ситуацію в колонії розгорнута в 70-х роках кампанія по відділенню із числа колоністів осіб, які не займались землеробством, вони отримували статус міщан. На початку 20 століття мають місце великі міграційні процеси, через дію сіоністської течії, проте головною причиною є мала кількість земель [6].

Рис. 1.29. Кількість єврейських колоністів Херсонської губернії у період розквіту єврейських землеробських колоній.

У 1897 році всього у Херсонських губерніях мешкало 98 768 чоловік (48 832 – чол., 49 936 – жін.), із них займалося землеробством 21 545 осіб.

Незважаючи на відхід з колонії людей, які не пристосувалися до землеробства, незважаючи на примусові виключення з землеробського звання, населення колоній швидко росло природним шляхом. У 1859 р в єврейських колоніях Херсонської губернії значилося 1428 родин хліборобів з 10 611 душами обох статей. У 1898 р значилося в колоніях 3252 сім'ї з 23 901 душами. Отже, за цими даними, за 39 років число родин збільшилася в 2,277 рази, а число душ в 2,253 рази. Населення Росії за той же період зросла в 1,685 рази (74 556 400 душ по X ревізії і 125 640 021 душ по переписом 1897 р). Тому можна зробити висновок, що приріст колоній відносно усїєї Російської Імперії був значний. На мою думку, це спричинено не тільки переселенням нових колоністів, а й обумовлено релігією. В юдейському товаристві зазвичай багатодітні родини [46].

Деякі колонії перетворилися у відносно великі населені пункти. У 1916 р в найбільшій колонії Добра проживало 3 139 осіб, в Інгульці - 2942, в Ефінгаре і Новополтавці - 2354 в кожній, в Великому і Малому Нагартаві - 2065.

Значне зростання населення колоній свідчить, що в останній чверті XIX століття масовий відхід євреїв-хліборобів припинився.

Найбільше землеробством займалися у Херсонському повіті - 70,2 %, в Одеському - 13,3%, у Тираспольському - 12,9 %. Це пов'язано з кількістю колоній у даних повітах. Ми можемо спостерігати тенденцію, що кількість чоловічого населення домінувало над жіночим на протязі усього періоду існування колоній. Це відповідає загальним показникам у смузі осілості.

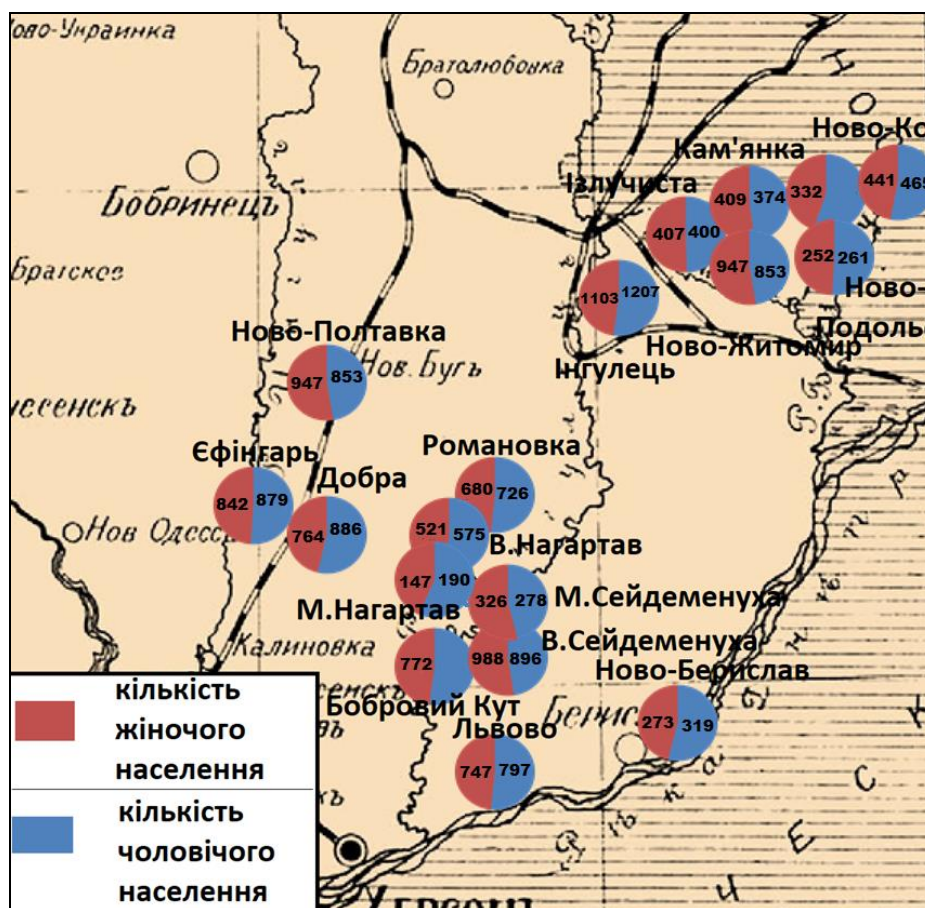

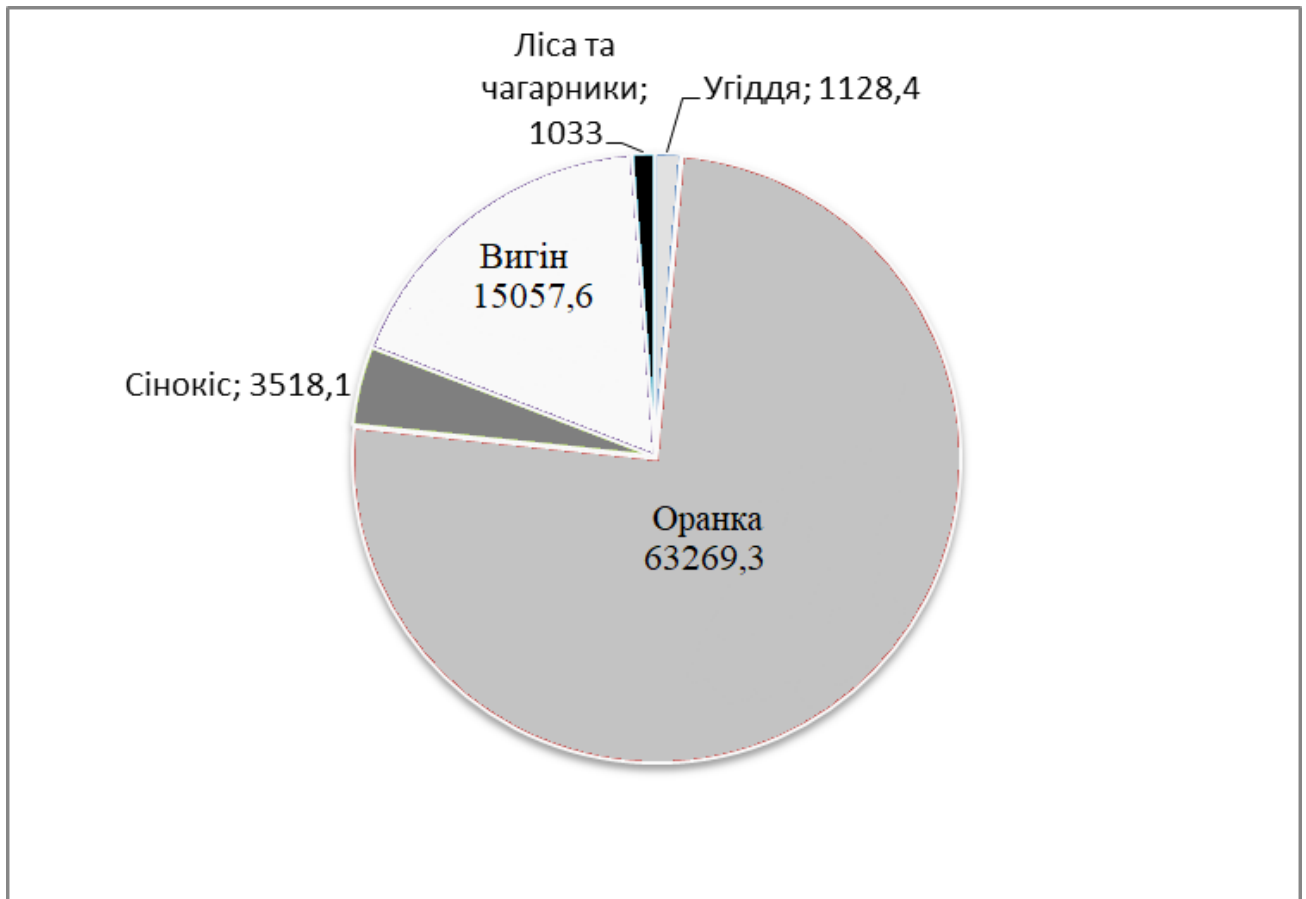
Рис. 1.30. Кількість чоловічого та жіночого населення станом на 1897 рік

Економічні показники

У 80-х роках, податки, в середньому, які повинні були сплачувати колоністи – 12 руб. 41 коп. з душі. Всі податки в сукупності з колоній Херсонської губернії склали 33 045 руб. 90 коп.

Щодо земель то у зрівнянні з 1847 роком у 1871 кількість земель значно збільшилась. Також ми можемо констатувати факт, що значно змінилась структура розподілу земель за призначенням.

Однак земель все одно не вистачало на колоністів. Особливо це відчувалося у другій половині 19 ст. Це можна пояснити тим, що євреї отримали достатньо великий досвід у землеробстві, а до обробок землі вже було залучене наступне покоління колоністів, які вирости на землі. Дана проблема вирішувалася лише наступним чином - оренда землі. Тому у 1870 році площа, яка була взята у оренду перевищувала засіюванних наділів.

Рис. 1. 31. Розподіл земель за призначенням у 1871 році

У 1880 році землі у колоніях Херсонської губернії значилося 98 200 га зручної землі і 1 760 незручної, всього – 99 960 га [49]. Однак при проведенні у 1898-1899 роках повторного перепису з'ясувалось, що чисельність колоністів значно нижча, а землі досі закріплені за померлими або за колоністами, які вибули (табл. 1.4). Таким чином землі можна поділити на 3 групи:

Таким чином ми можемо зазначити, що реальні розміри землеволодіння сімей знизилась майже втричі нижче від норми.

Завдяки реальним даним перепису, проведеного Єврейським Колонізаційним Товариством ми можемо оцінити реальні землеволодіння в єврейських колоніях (рис. 1.32).

Таблиця 1.4

Кількість земель на 1 сім'ю у 1880 році у колоніях

До 11 га	11-16,4 га	Більш ніж 16,4 га
Єфінгар	Ізраїлівка	Ново-Подільск
Сагайдак	Кам'янка	Малий Нагартав
Ізлучиста	Львово	Романовка
Інгулець	Нагартав Великий	
Добре	Нововітебськ	
Ново-Ковно	Новожитомир	
	Новополтавка	
	Новий Берислав	
	Сейдеменуха Велика	
	Сейдеменуха Мала	

У колоніях в середньому на людину приходилося близько 2,5 га. Це дуже низький показник для землеробської колонії. Колоністи часто скаржилися місцевій владі про те, що землі змушують падати їх економіку, однак декілька спроб поїздок у столицю з проханням перерозподілити землі закінчилися невдало.

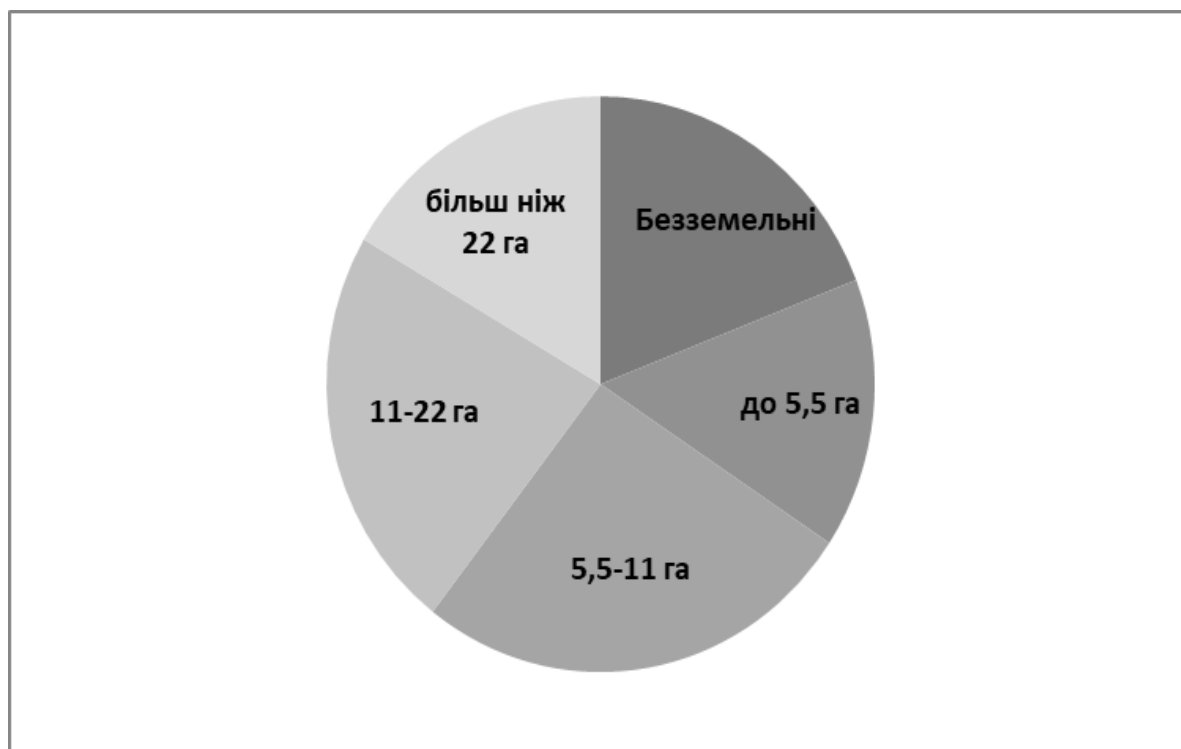

Рис. 1.32. Розподіл земельних ділянок між сім'ями колоністів з угрупованням по площині у 1898 році

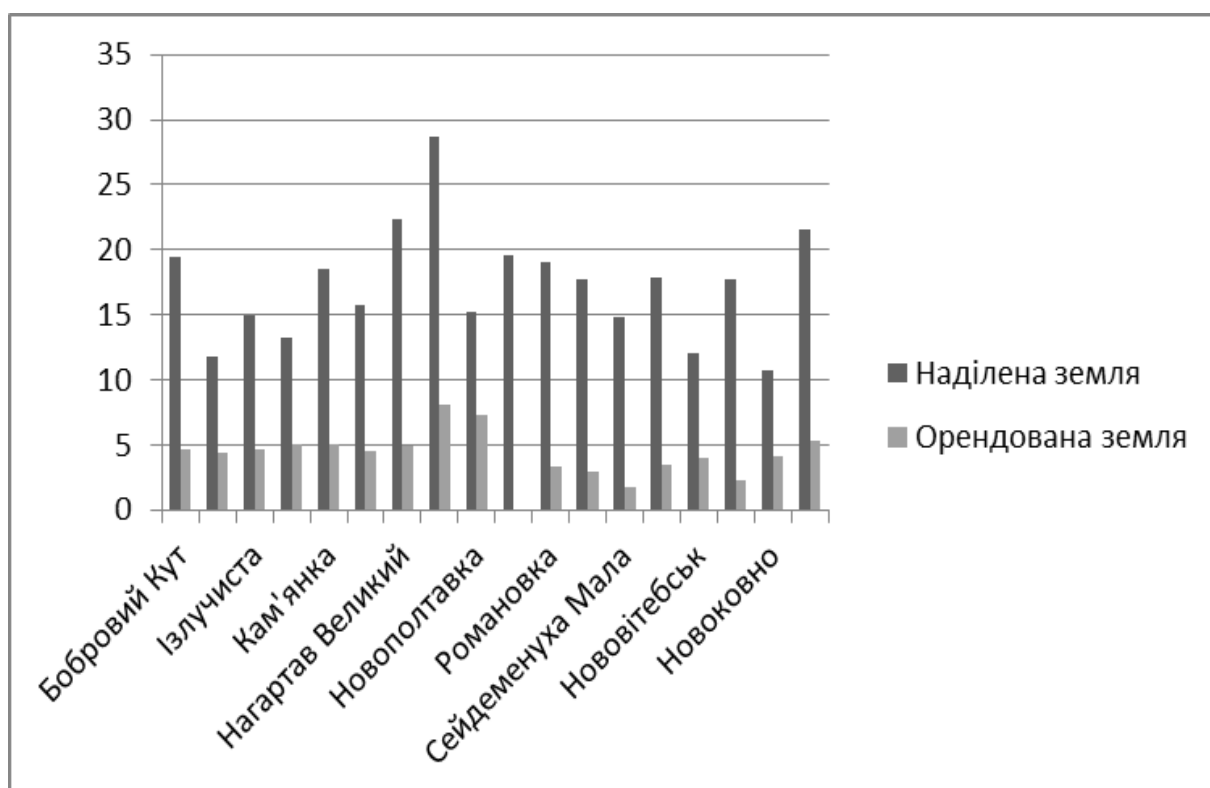
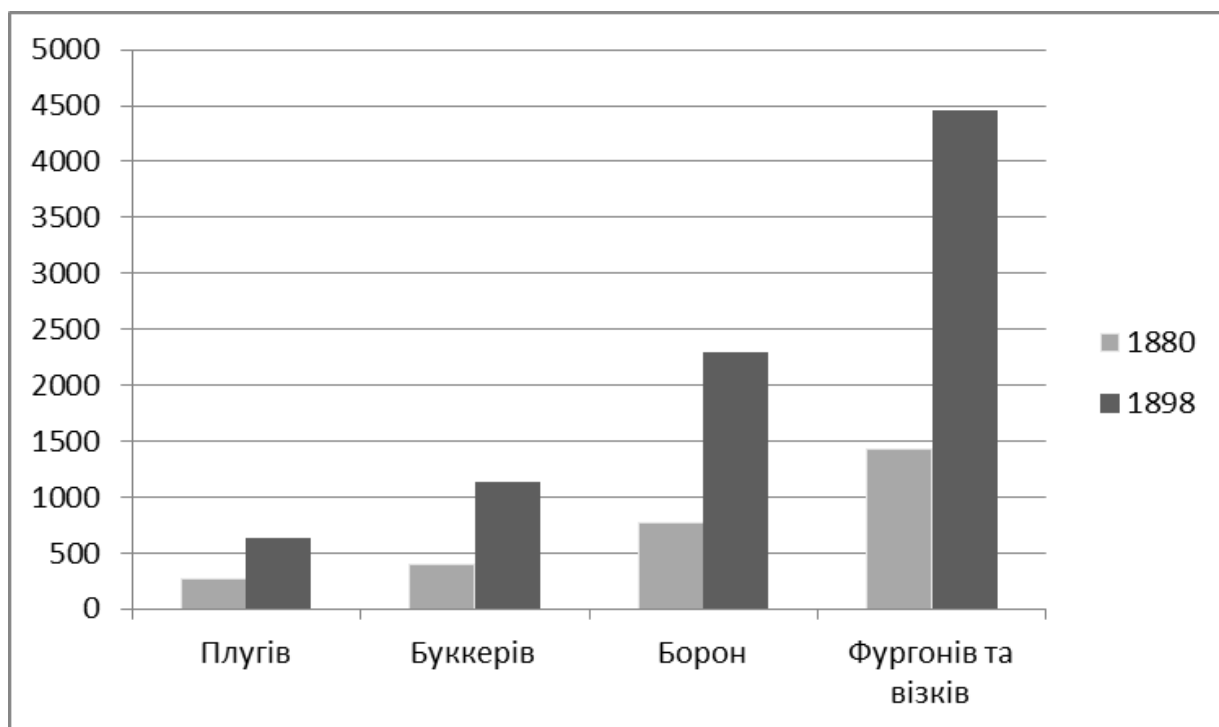

Рис. 1.33. Землеволодіння і оренда землі (га) у 1906-1907 році на сім'ю.

У 1894 році відзначалося, що значна кількість євреїв беруть землі у оренду, тим самим збільшуючи площу своїх земель у 3,3 рази. Якщо порівнювати з іншими мешканцями Російської Імперії, у євреїв значно перевищували кількість земель на сім'ю ніж у інших.

Рис. 1.34. Кількість інвентарю у 1880 і 1898 роках у єврейських землеробських колоніях Херсонської губернії

Якщо порівнювати показники врожайності єврейських колоній порівняно з Російською Імперією можна зробити висновок, що високі показники колонії зазначали лише до 1860 року (рис. 1.35). Це пов'язано, насамперед, з наділом земель та економічною ситуацією.

Урожайність в єврейських колоніях сягала середніх показників Російської Імперії. З початку 20 століття до 1914 року єврейські колонії перевищували за показниками середні дані по Російській Імперії. Однак у 1914 році колонії були підвернуті до постійних нападів та грабежів (рис 1.36) [23].

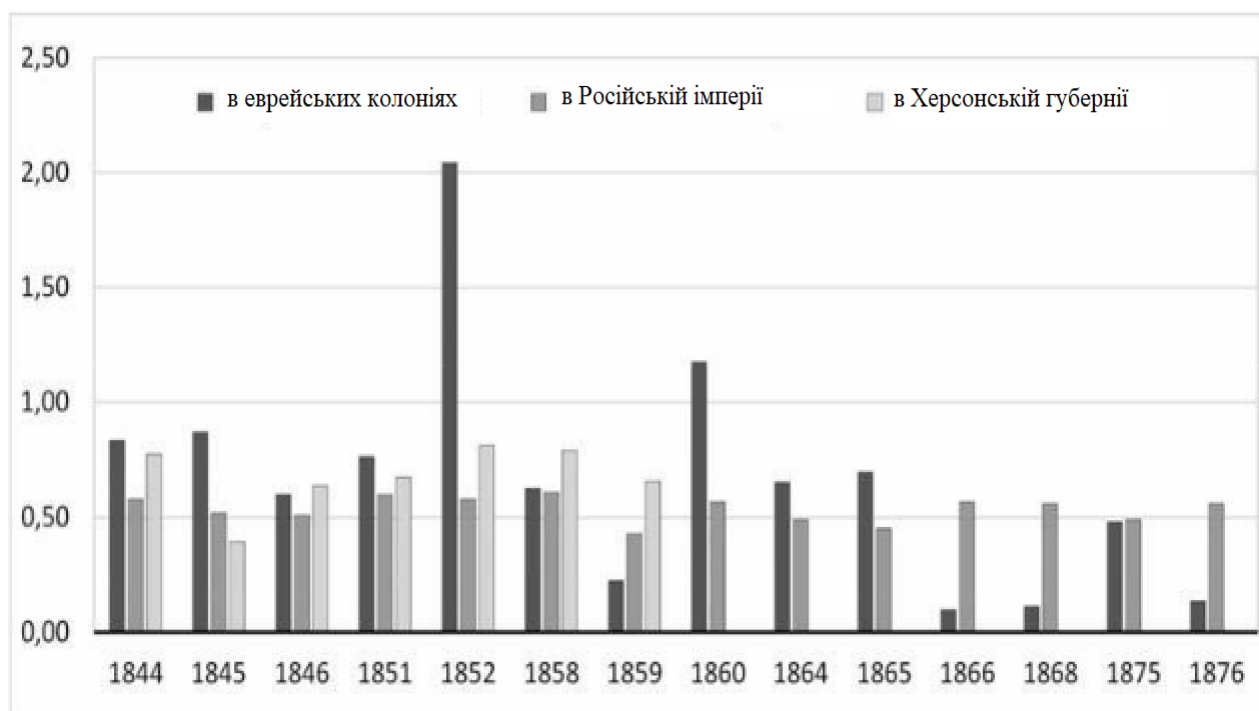

Рис. 1.35. Врожайність у єврейських землеробських колоніях на етапі розквіту порівняно з загальними показниками в Херсонській губернії та Російській імперії

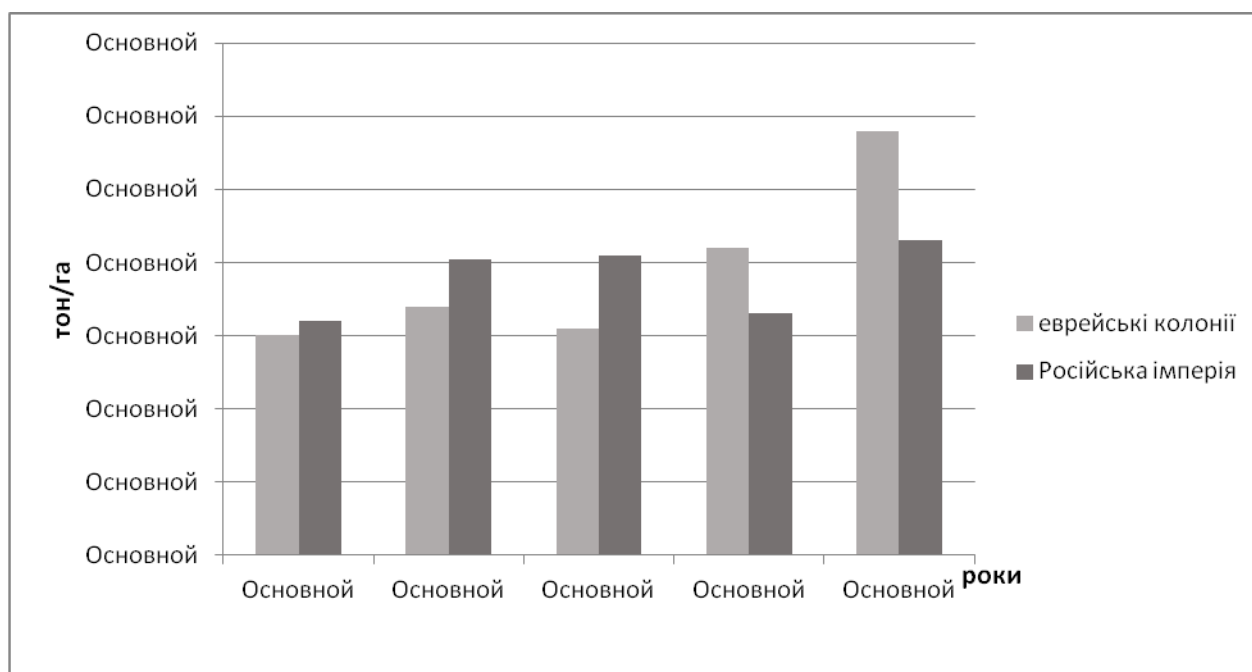
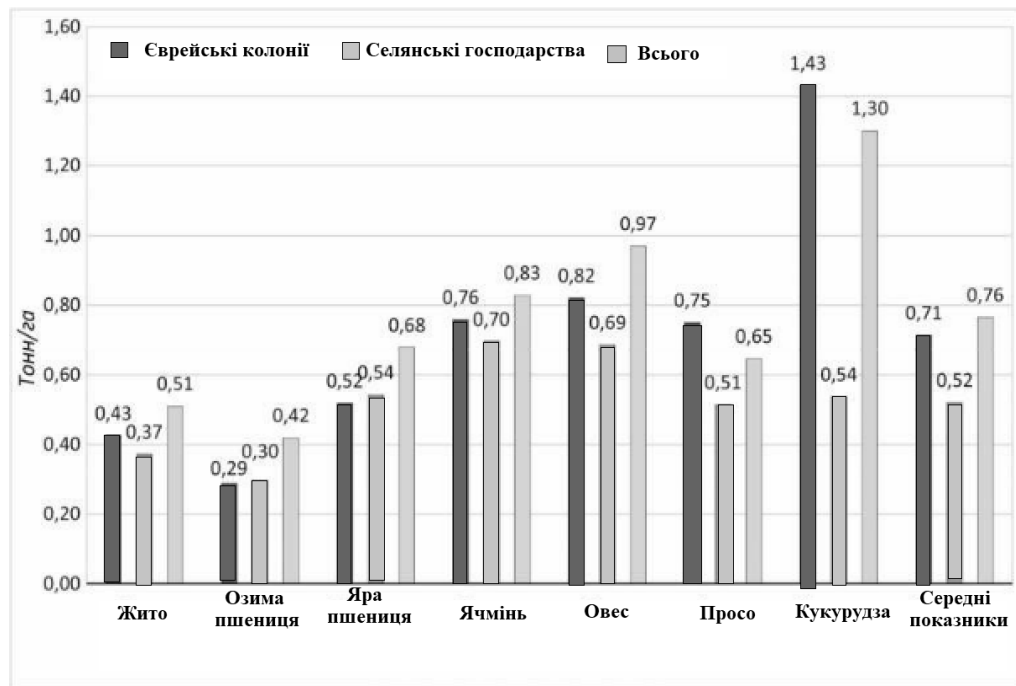

Рис 1.36. Урожайність в єврейських колоніях на етапі розквіту у порівнянні з показниками Російської Імперії

Рис 1.37. Врожайність у єврейських колоніях, селянських господарствах та Херсонській губернії в цілому за 1898 рік

Порівнюючи показники єврейських колоній та середні по Херсонському повіту можна зазначити, що колонії мали високі показники зернових культур (рис. 1.37). До цього моменту вже змінилось 3 покоління колоністів, тому вирощування стало краще.

У 1908 році найбільша кількість га на сім'ю становила у колонії Малий Нагартав та Великий Нагартав. Це безпосередньо пов'язано із нерівномірним наділом на сім'ю, окрім цього у колоніях, велику частку займали орендовані землі (рис 1.39).

У другій половині 19 століття зростав рівень забезпеченості робочими тваринами. Так половина населення у 1855 році мала майже 4 тварини.

Згідно з даними у 1898 році у колоніях нараховувалось:

- робочих коней – 7 268;
- неробочих – 612;
- корів – 5069;
- телят – 3115;
- гульова худоба – 3517.

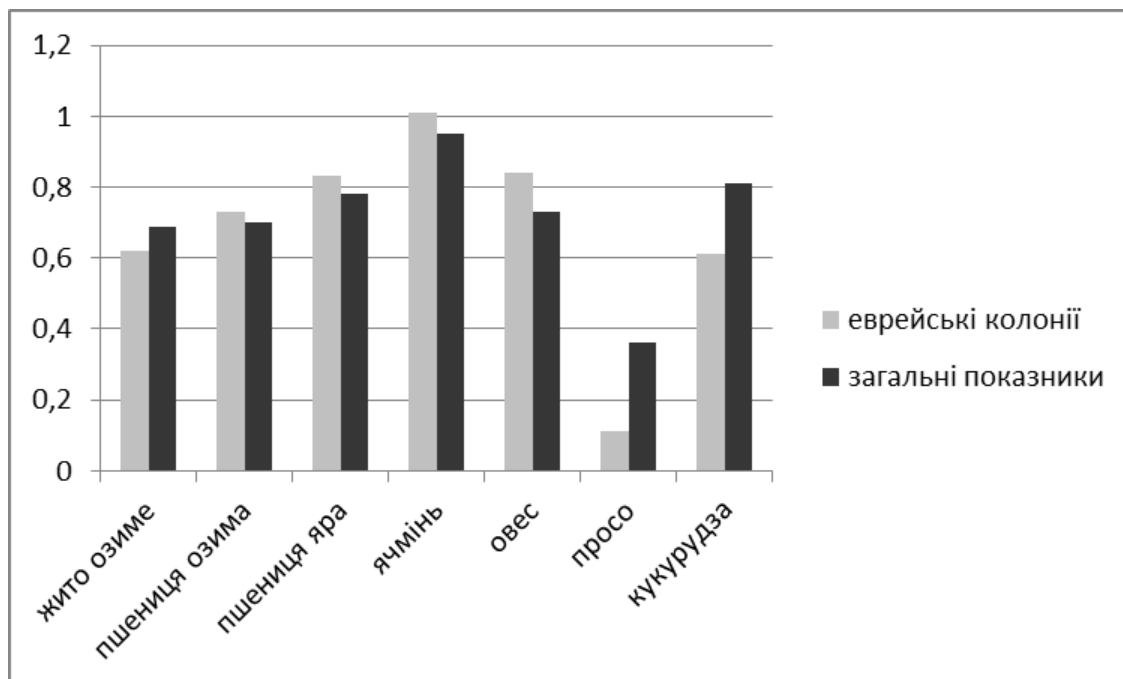

Рис. 1.38. Врожайність зернових культур у Херсонському повіті у 1890 роках .

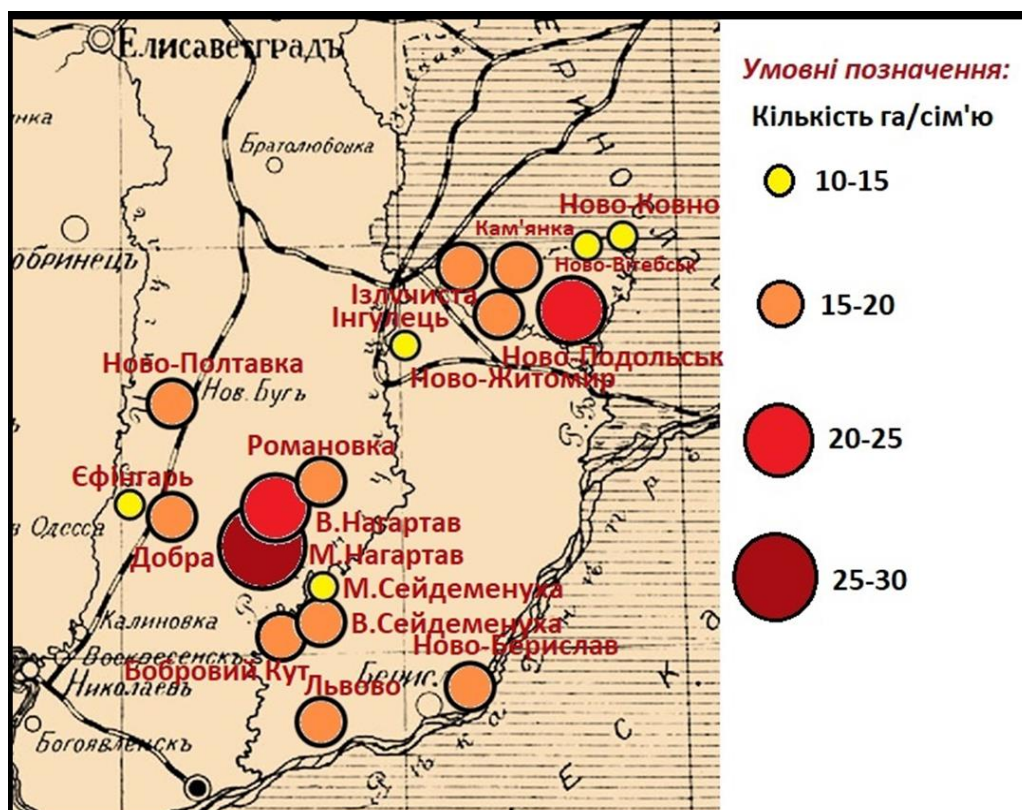

Рис 1.39. Кількість гектарів землі на сім'ю у 1908 році у єврейських землеробських колоніях на території Херсонської губернії

В подальших роках все більше волів замінювали конями. Тому можемо зазначити, що у 1906 році було лише 40 волів та 7 418 коней.

Щодо кількості гектарів землі на сім'ю не доходило до норми у всіх колоніях. Однак у деяких колоніях на сім'ю показники досягали 30 гектарів.

В загалом у 1908 році за єврейськими колоністами рахувалось 70300 га землі. К 1915 року показники практично не змінювались. А незначні відмінності пов'язані з точністю розрахунків, зроблених чиновниками. По повітам площа земель розподілилась таким чином: Елісаветградський – 5007 га, Тираспільський - 558га, Херсонський - 64737 га (рис 1.40).

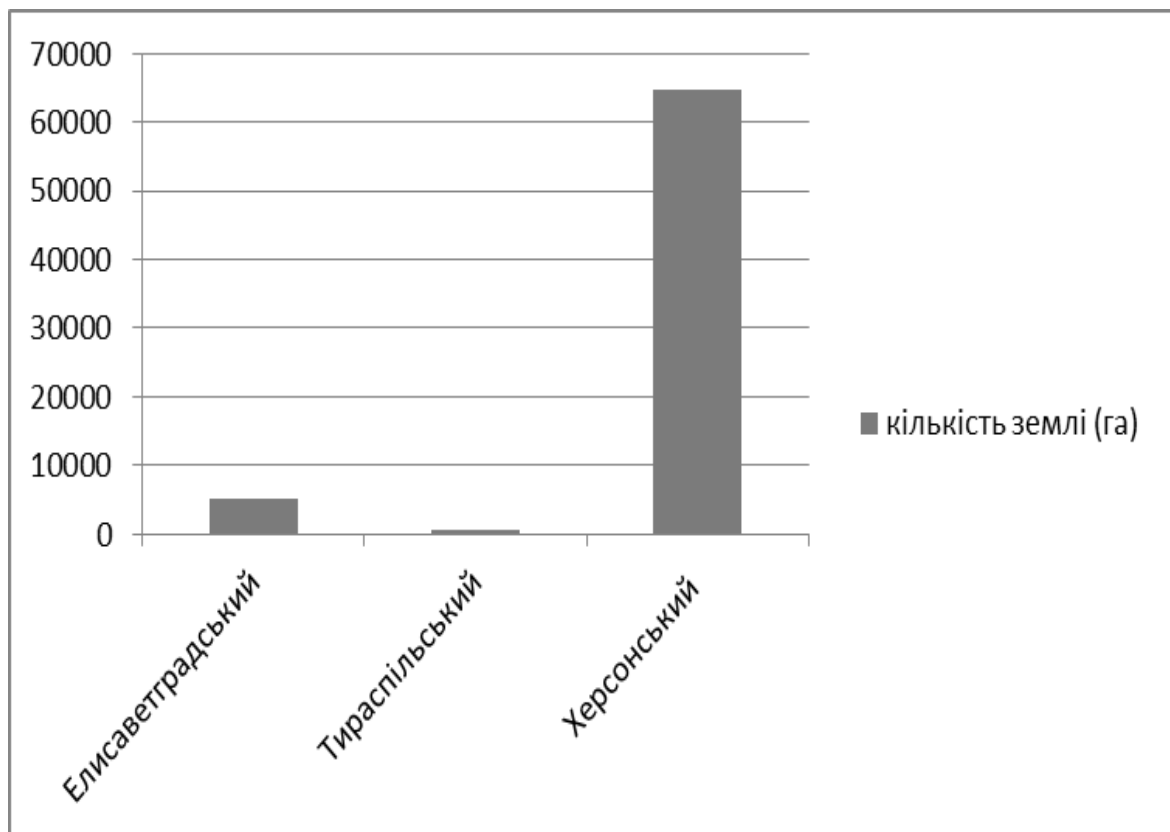
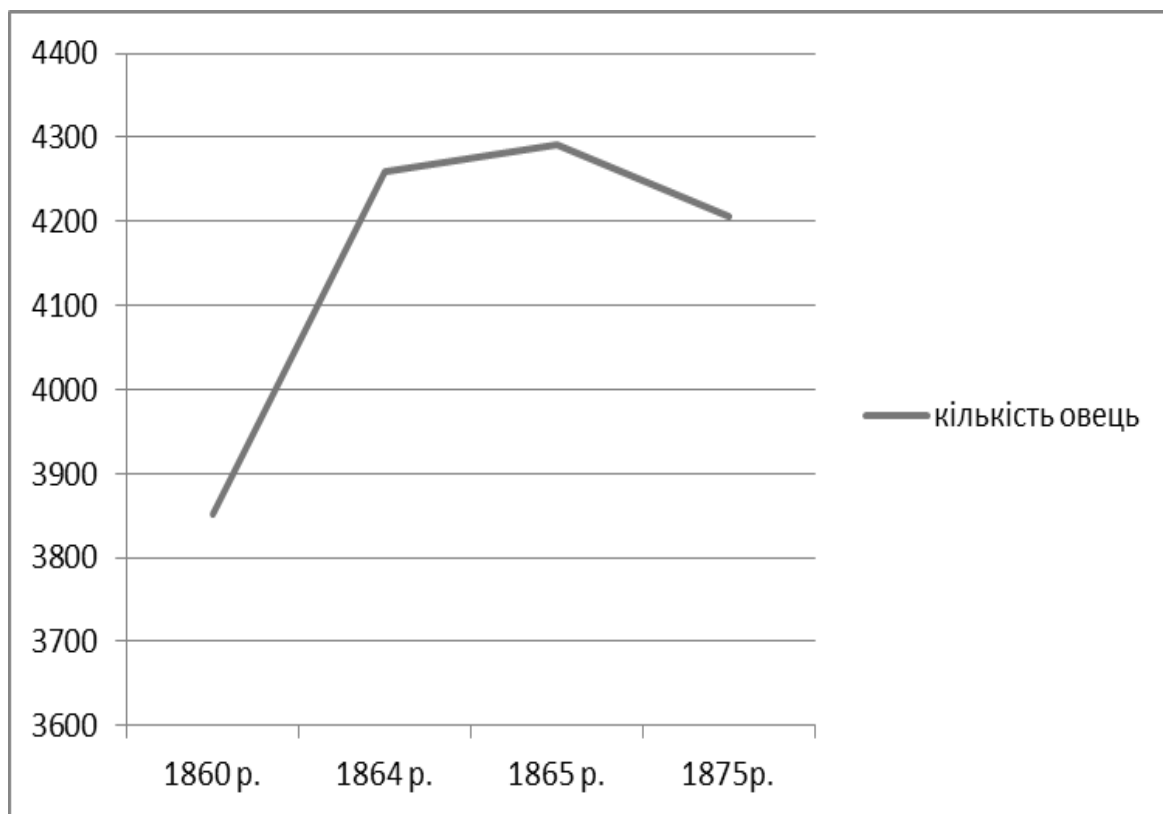

Рис 1.40. Розподіл площі землі по повітам Херсонської губернії у 1910-1925 рр.

З роками колоністи ставали більш досвідченими у скотарстві, тим самим збільшуючи кількість поголів'я. Це можна спостерігати на графіку (рис. 1.41). Хоча грабежі все одно мали місце.

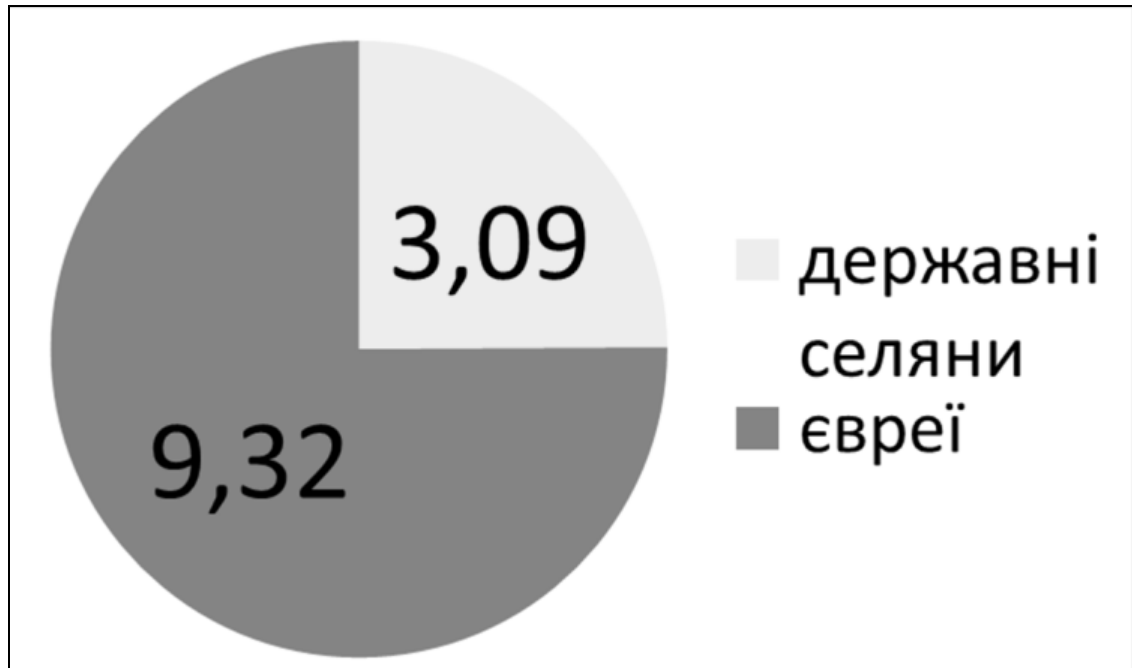
Рис. 1.41. Кількість овець в колоніях Херсонської губернії по рокам

Освіта

З початку 60-х років в земських статистичних звітах регулярно зазначалась кількість хедерів в колоніях. Наприклад, за 1865-1874 рр. Зафіксовано існування 150 хедерів в єврейських колоніях. У Ефінгарі в 1867 році навчались 100 хлопців, а в наступному-90, за що сплачено приблизно 500 рублів[5]. В Ново-Полавці 16 меламедов навчали 114 хлопців. Во Львово навчались 80 дітей, в Ново-Бериславі – 35. Доцільно зазначити, що меламеди не володіли російською грамотою.

Число хедерів не змінювалось і в кінці 19 - початку 20 століття. В 1889 році в губернії існувало 500 хедерів, а в 1905 році їх збільшилось до 553. Якщо початкові релігійні школи – хедери працювали по всіх колоніях, то релігійна школа більш високого рівня – єшива, працювала лише в одній колонії – Романовці. Перша школа для викладання руської мови, арифметики, єврейської мови в колонії Ново-Полтавка відкрилася в 1869 році [7]. В 1869 році відкрилась школа і в Ново-Бериславі. За даними за 1876 рік відсоток дітей, які навчаються в

Херсонському повіті складав 9,32 %, коли у державних селян – 3,09 % (рис.42). Можна зробити висновок, що єврейські колонії перевершували за рівнем навчання християнські сільські поселення. У 90-х роках грамотність населення складала 40,2 %, тим самим перевищуючи вдвічі показник для всього сільського населення регіону. У період 1900-х років відкрито багато шкіл та училищ.

Рис 1.42. Кількість дітей у відсотковому відношенні, які навчалися у школах]

Грамотність єврейського населення складала 54 % чоловічого населення і 26,3% - жіночого. Це пов'язано з загальною тенденцією навчання. Дівчата у неєврейських сім'ях взагалі майже не отримували освіти.

У 1902 році відкрита перша бібліотека в Ново-Полтавці, у 1903 - в Інгульці. Почали відкривати за власною ініціативою колоній драм кружки, театри.

Охорона здоров'я

Щодо охорони здоров'я, то найбільшою лікарнею залишалась лікарня у колонії Нагартав, що в свою чергу була декілька разів розширена [27]. Проте у 1903 році згадується, що у колоніях у відношенні до медичного благоустрою була дуже оптимальна ланка.

Релігія

Серед населення, як і раніше, переважав іудаїзм. На території колонії розташовувались єшиви, синагоги та молитовні будинки. Дотримувались Шабату.

1.2.3. Етап занепаду єврейських землеробських колоній (1917-1941)

Географічне розташування

У 1927 р був утворений перший в Радянському Союзі єврейський національний район - Калініндорфський. Центром району стала колонія Велика Сейдеменуха, перейменована в Калініндорф. У район входили 39 єврейських і 8 неєврейських поселень, з яких найбільшими були старі колонії Херсонської губернії[25].

У 1930 р на основі колишніх єврейських сільськогосподарських колоній (Ізлучисте, Нововітебське, Новожитомир, Новоковно, Новоподільському, Кам'янка) колишнього Криворізького округу був утворений Ізлучистський єврейський національний район, в тому ж році перейменований в Сталіндорф. У 1931 р райцентр був перенесений з Ізлучисте в нове переселенське селище Чемеринський, що став Сталіндорфом. Новий район, який займав площу в 99 232 гектара, був найбільшим з єврейських національних районів України.

Демографічні показники

Період занепаду розпочався із погромів у колонії. Так, наприклад, у колонії Інгулець було вбито 7 чоловік, 200 згвалтовано, залишилось 11 сиріт. У колонії Новожитомир в результаті погрому вбито 14 людей. У колонії Громоклей після погромів і голоду, у часи Громадянської війни, населення зменшилось вдвічі.

Демографічні показники значно зменшились у період голодомору, однак точних статистичних показників не збереглося [19].

Наприклад, у 1928 року євреї у Каліндорфському районі становили 85,7 % населення району, німці — 2,6 %, українці — 11,7% (рис. 1.43).

73,4 % жителів району становили селяни, 9,1 % — ремісники, 5,6 — робітники й наймити з наділом, 3,5 — службовці, 2,8 — крамарі, 5,6 % — декласовані елементи (рис. 1.44). Класовий поділ був напряду пов'язаний із потребами колоністів.

У 1931 році у Каліндорфському районі населення становило 8305 осіб. Насильницьке вилучення зерна у 1932-1933 роках призвело до масового голоду із загибеллю людей[9]. За даними Одеського обкома партії, в березні 1933 р. найбільш високою смертністю характеризувався Каліндорфський район. Тільки в колонії Мала Сейдеменуха в 1932-1933 році (за офіційними, завідомо заниженими даними) від голоду померло 30 чоловік.

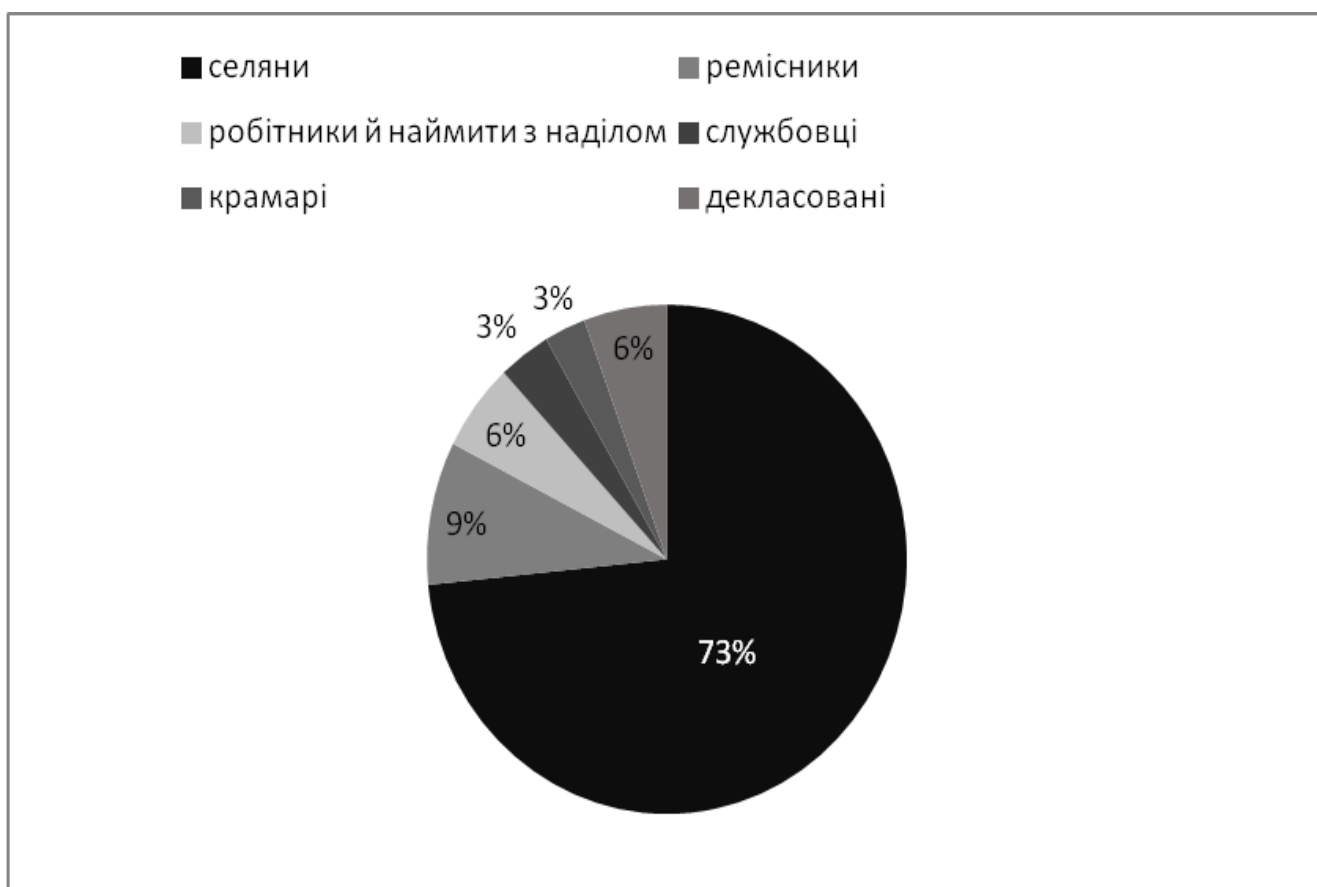

Рис. 1.44. Класовий поділ населення Каліндорфського району у 1928 році

Радянська влада розробила нову програму про переселенню євреїв із всієї території Радянського Союзу на територію колоній. Переселенці повинні були впроваджувати антисемітизм.

В період війни чисельність євреїв значно скоротилась. Так, наприклад, в колонії Велика Сейдеменуха розстріляно 996 євреїв, у Романовці – 300, у Добрій - 340, у Нагартаві – 170, Ново-Полтавці – 864. Євреї, які не були розстріляні у 1941 році, перебували у гетто до середини 1942 року. З цього моменту колонії перестали існувати [31].

Економічні показники

Удар сільському господарству єврейських колоній наніс голод у 1921-1922 роках. Число коней зменшилось більш ніж на 70 %, рогатої худоби – на 51%.

У 1920-х роках допомогу голодуючим та жертвам погрому оказали АРА та Джойнт. Джойнт надав десятки тракторів та агротехніку для того, щоб єврейство змогло розвиватись на території СРСР. Бази тракторних колон, які включали ремонтні майстерні та сховища пального, були побудовані неподалеку від залізничних станцій. Центром всього проекту була колонія Новополтавка, в якій розташовувались контори, школа трактористів, центральна ремонтна майстерня, склади та сховища [4]. Американські інструктори, які володіли руською мовою, навчали водінню трактором.

Соціально-економічне обстеження району 1928 показало, що 52,8 % господарств були позбавлені коней, 27,2 % мали одного коня, 19 % — двох, лише 1 % — 3-х і більше. У дожовтневих колоніях на господарство припадало 0,78 корови, 4,8 десятини ріллі, 118 виноградних кущів, 9,4 плодкових дерев.

Культура, освіта та медицина

Допомога у справі навчання і медичного обслуговування населення єврейських поселень надавалась міжнародними благодійними організаціями безкоштовно[27]. Всі єврейські поселення були радіофіковані, майже всі

електрифіковані, в кожному районі були кінопересувки, відкривалися ленінські куточки, бібліотеки і хати-читальні [6].

Релігія

Масово були закриті синагоги у період 1925-1930 роки, у приміщеннях хедерів створені трудові школи, училища тощо. В результаті перестали дотримуватися субота, вимоги кашрута, обряди обрізання і інші заповіді. Значна частина колоністів вступали в партію, комсомол, ставали колгоспними активістами [17].

Висновки до розділу 1

Аналізуючи загальний розвиток єврейських колоній у Херсонський губернії можна зробити наступні висновки:

1. Встановлено 3 основних етапи розвитку колоній:
  - етап створення колоній;
  - етап розквіту колоній;
  - етап занепаду колоній.
2. Головними факторами розміщення колоній були:
  - розташування біля долин річок та на родючих землях, які були придатні до землеробства;
  - поселення євреїв здійснювались лише у смузі осілості;
  - політика влади була спрямована на освоєння незаселених територій.
3. Недостатня кількість і низька якість знарядь праці не дозволяла колоністам динамічно розвиватись.
4. На початку 20 століття єврейські колонії, перевершили за показниками врожайності середні по регіону показники, а інфраструктурні елементи по своїй якості і ефективності не поступались відповідним структурам у християнських селах;
5. Релігійна ідентичність у колоніях чітко зберігалась до появи Радянського Союзу.

РОЗДІЛ 2. ПОРІНЯЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОВІТІВ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБНИХ КОЛОНІЙ У СКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

2.1. Географічне положення

Херсонська губернія розташовувалась на півдні Російської імперії. Складалося із 7 повітів: Олександрівський, Анан'євський, Єлисаветградський, Одеський, Тираспільський, Херсонський та Миколаєвське військово-губернаторство.

В свою чергу, лише в трьох розташовувались єврейські землеробні колонії (табл. 2.1).

22 колонії знаходились у південно-східній частині Херсонської губернії, і лише колонія Вільна у західній. Це пов'язано з початковою формою створення колонії. В перші роки створення колонія була приватною, таким чином, створювалась «під замовлення». Однак, через десятиліття колоністи написали прохання до влади і їх перевели офіційно під казенний статус [6].

Велика кількість єврейських колоній Херсонського повіту є одними з найперших і, відповідно, найстаріших колоній заснованих на території Херсонської губернії, це такі як Велика Сейдеменуха, Ефінгар, Бобровий Кут, які в свою чергу стали найбільшими колоніями у Херсонській губернії.

До 1865 року Єлисаветградський повіт називався Бобринецьким. Колонії цього повіту, так само як і Херсонського, були утворені у різний час. Найпершою була колонія Ізраїлівка, утворена у 1807 році на лівому березі річки Березовки. В 1841 та 1857 роках по обидва береги річки Інгул були утворені відповідно Сагайдак і Громоклей.

До складу Тираспольського повіту Херсонської губернії входила лише одна колонія – Вільна, утворена у 1859 році. Переселенці з Волині та Поділля заснували приватновласницьку єврейську землеробську колонію Вільна. Але після того як вона стала казенною, її поєднали з Бердиново [8].

Таблиця 2.1

Розподіл колоній по повітах

Херсонський повіт	Єлисаветградський повіт	Тираспільський повіт
Єфінгар	Ізраїлівка	Вольна (Бердин)
Бобровий Кут	Громоклей	
Велика Сейдеменуха	Сагайдак	
Великий Нагартав		
Малий Нагартав		
Кам'янка		
Інгулець		
Ізлучиста		
Львово		
Мала Сейдеменуха		
Новополтавка		
Новоберислав		
Романовка Велика і Мала		
Нововітебськ		
Новоподільск		
Новоковно		
Новожитомир		
Добра		

2.2. Демографічні показники

Аналізуючи соціально-економічні показники, доцільно порівнювати і демографічну ситуацію між повітами. Перші дані щодо кількості людей по повітам були зазначені у 1811 році (табл. 2.2). Цікавий факт, що на 998 сімей приходилось 2152 ревізькі душі, однак найбільша чисельність населення мешкала у колонії Бобровий Кут (451 особа), а найбільша чисельність сімей (201 сім'я) у колонії Ізраїлівка. Тобто ми можемо спостерігати нерівномірну кількість осіб у сім'ї. Але ці дані не можна вважати на 100% достовірними. Так як за даними В.Кабузана, як зазначалося вище на 200 сімей приходилося 99 осіб. Таким чином ми можемо казати про неправдиву інформацію зі сторони місцевої влади. Це відбувалося, перш за все, для того, щоб на колонію виділяли ще більшу кількість земель. Або є ще інша версія, в якій зазначалося, що не все населення було зареєстровано, дані базуються лише на чисельності ревізьких душ.

Таблиця 2.2

Середня чисельність сімей і колоністів по повітам у 1811 році на території Херсонської губернії

Повіт	Середня кількість сімей у колонії	Середня кількість осіб у колонії
Єлисаветградський	114	293
Херсонський	201	99

У 1844 році існувало вже 15 колоній, із них 13 Херсонського повіта і 2 Єлисаветградського [35]. Порівнюючи показники населення, можна зазначити, що доречно аналізувати середню чисельність колоністів населення на колонію по губерніям, так як порівнюючи повіти, ми отримуємо чітку перевагу майже у 15 разів по кількості сімей у Херсонському повіті, по відношенню до Єлисаветградського (рис.2.1).

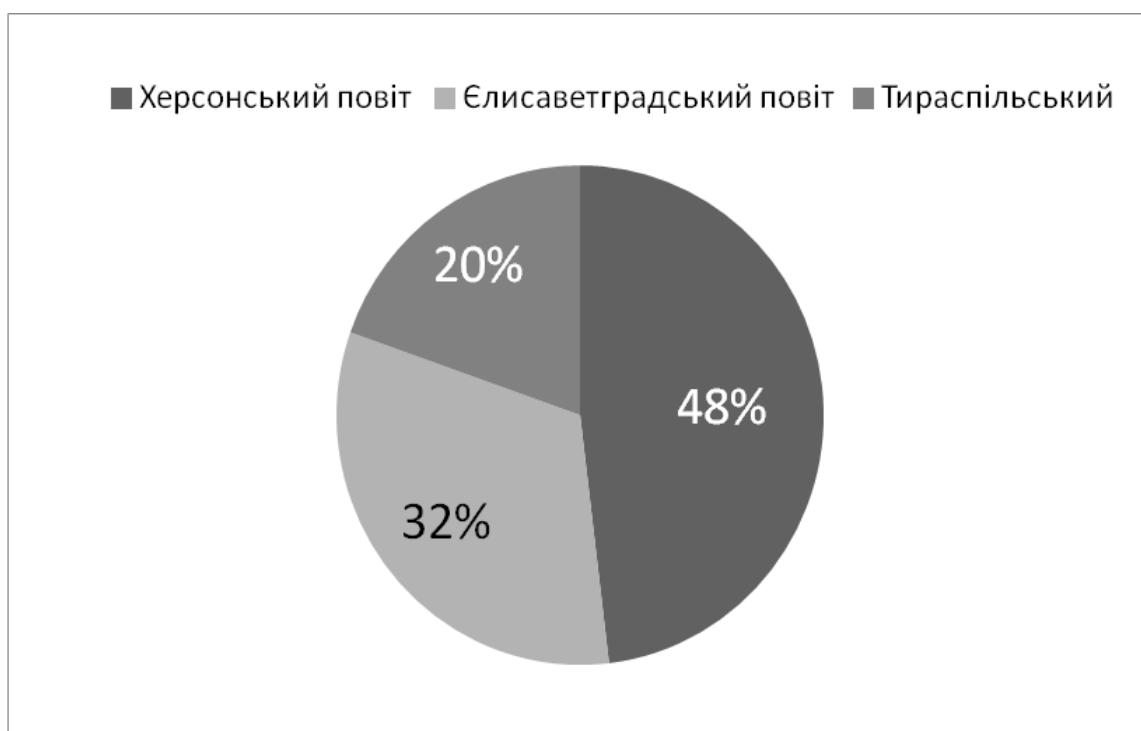
Рис. 2.1. Кількість сімей Херсонського та Єлисаветградського повіту

Аналізуючи середній показник чисельності сімей у повіті, можна дійти висновку, що у Єлисаветградському повіті вдвічі менша чисельність, ніж у Херсонському. На мою думку, це пов'язано з існуванням у Херсонській губернії трьох центрів-колоній: Велика Сейдеменуха, Бобровий Кут та Інгулець. Існування даних центрів пов'язано із такими факторами: землі на цих ділянках вважалися найбільш придатними до обробки, дані колонії були заселеними одними із найперших; у колоніях мешкали німці, які навчали праці на землі та на даних територіях виділялася найбільша кількість земель [8].

Рис. 2.2. Відношення середньої чисельності колоністів Херсонській до Єлисаветградській губернії у 1844 року.

Порівнюючи вже чисельність населення по повітам у 1886 році доцільно аналізувати вже 3 повіти, так як на карті з'явився і колонія Вольна в Тираспільському повіті (рис. 2.3). Ми можемо зазначати, що у колоніях Єлисаветградської губернії значно виросла чисельність населення по відношенню до Херсонської. Це пов'язано, перш за все з розширенням колонії Ізраїлівка. Цікаво зазначити, що колонія Вольна Тираспольського повіту так і не змогла стати колонією з великою чисельністю населення, безпосередньо це пов'язано з тим, що вона з'явилася на карті майже остання.

Рис .2.3. Відношення середньої чисельності населення колоній Херсонської губернії по повітам у 1886 р.

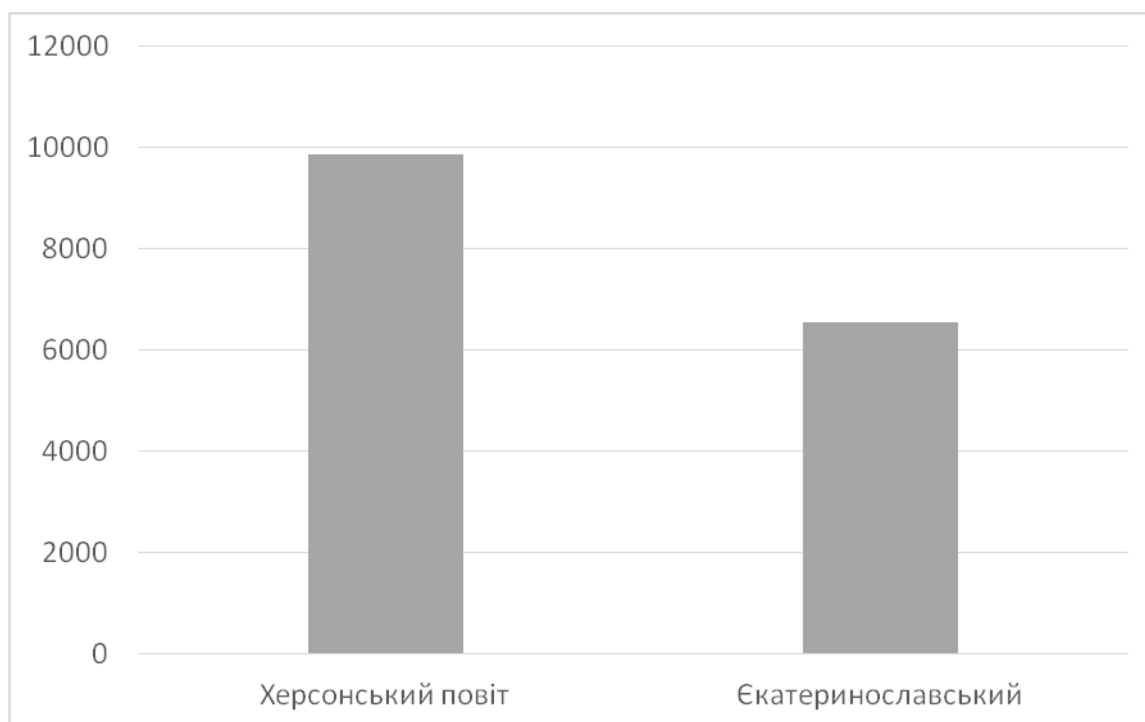
Аналізуючи всі 3 роки проведення перепису населення, можна зазначати, що за демографічним показником лідирує Херсонський повіт, так як, безпосередньо з нього розпалося розселення євреїв, поблизу річки Інгулець. Саме тому там були створені «колонії-центри», в яких зазначалася найбільша чисельність населення (Сейдеменуха, Бобровий Кут та Інгулець)

2.3. Соціально-економічні показники

Економічним показником у 19 столітті у колоніях являє собою наявність земельних ресурсів.

У 1811 році, коли у даних, з'являються перші порівняльні дані про два повіти, в яких на той час розташовувались єврейські колонії : Херсонський та Єлисаверградський [24].

Порівнюючи середню кількість гектар на колонію, можна зазначити, що в 1,5 рази Херсонський повіт випереджував Єкатеринославський (рис 2.4). На дані показники вплинули тільки створені колонії Кам'янка та Малий Нагартав, в яких кількість земель на сім'ю перевищували всі норми, так як, кількість площі земель була достатньою, а кількість сімей -малою.

Рис. 2.4 Площа землі, га в середньому на колонію у 1811 році

У 1817 році у записах В. Нікітіна [17] з'являється інформація щодо «зручної» та «незручної» землі. Найбільший показник має колонія Бобровий Кут, яка вважалася центральною. Зручна земля в 22 рази перевищувала незручну, що в свою чергу свідчило про максимальну розораність земель під

землеробство та родючість ґрунтів, придатних до обробки (рис. 2.5). Як і на минулих переписах зазначалася явне переважання за кількістю гектар у Херсонській губернії [24].

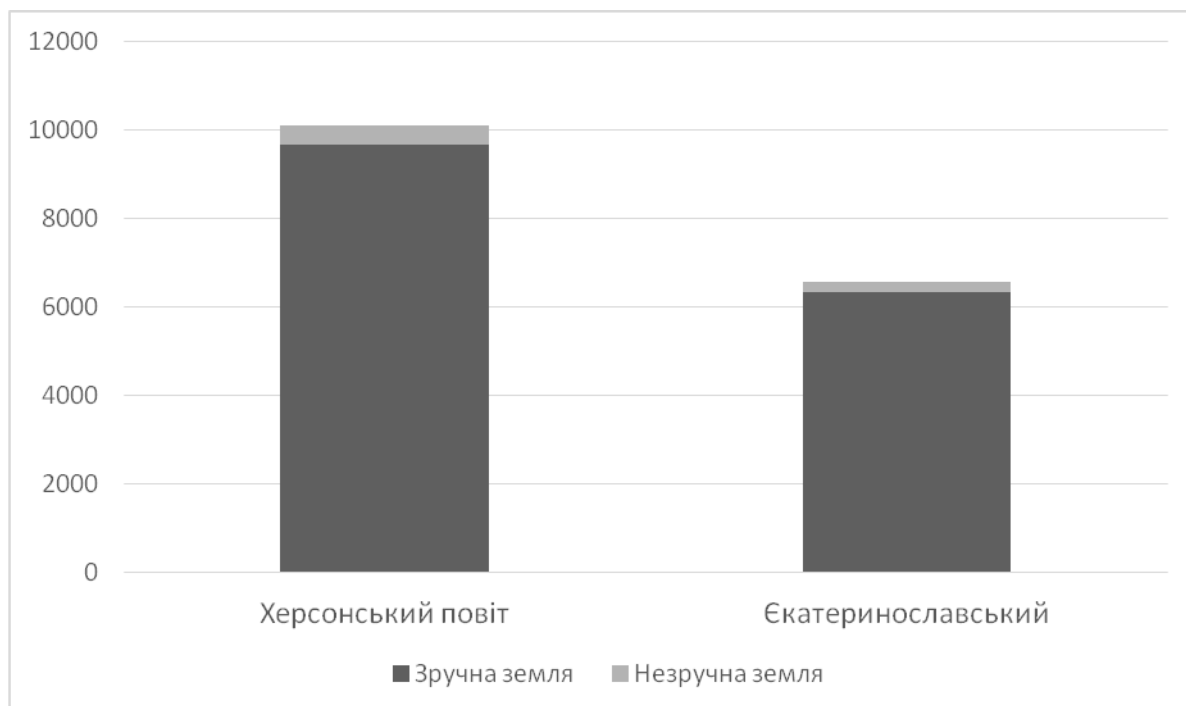

Рис.

2.5. Кількість зручної та незручної землі, га на чоловіка у 1817 році

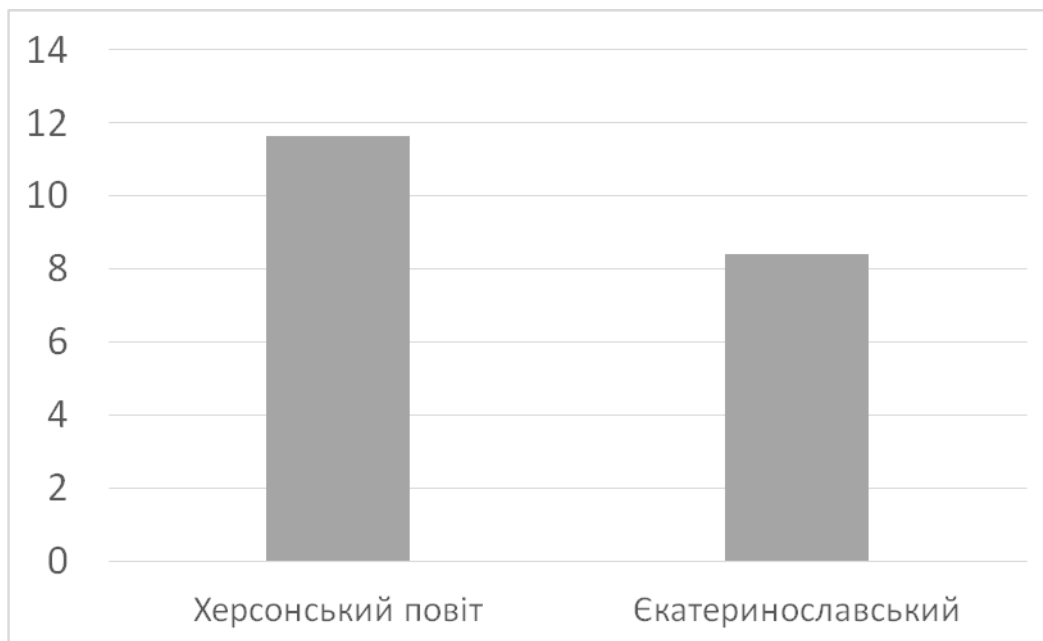
У 1817 році норма гектар на людину чоловічої статі складала 16,38 га. Окрім даних зазначених вище (див. рис. 2.5) виділялася земля понад норм, яка складала приблизно ще 1,5 рази вище від зазначеною. Звісно, найбільша чисельність таких земель спостерігалась у колоніях, які були тільки створені. Також даний відсоток обумовлений порівняно малою чисельністю колоністів.

У 1837 році уряд дозволив євреям створити нову хвилю переселень у колонії. Спеціально для цього у були підраховані ділянки для нових переселенців. У Херсонському повіті 662 ділянки, у Єкатеринославському – 76 ділянок за нормою [51].

У єврейських колоніях у 1844 році був проведений черговий перепис населення, який в свою чергу, зазначав кількість земель за нормою на людину (рис.2.6). Найменші показники зазначалися у Єкатеринославській губернії (8,4 га). Ні одна колонія із Херсонської губернії не мала такий низький показник.

Даний фактор пов'язаний із місцевою владою. У Херсонській губерній влада була більш лояльна, ніж у Єкатеринославській.

Рис. 2.6. Середня кількість гектар на людину за нормою у 1844 році

Окрім цього у 1844 році зазначалася інформація о кількості зручної та незручної земель (табл. 2.3) . Так ми можемо чітко бачити різницю між площею колоній Херсонської та Єлисаветградського повіту. Це безпосередньо залежить від кількості колоній.

Таблиця 2.3

Кількість зручної та незручної землі у 1844 році у Херсонському та Єлисаветградському повіті.

Повіт	Зручна земля, га	Незручна земля, га
Єкатеринославський	6376,90	241,40
Херсонський	74 334,5	2610

5 березня 1847 року національна влада змінює норми земельний ділянок в користь колоністів, тим самим збільшуючи її у декілька разів. Так найбільша площа надається колонії Кам'янка (193,5 га/сім'ю), а найменше у колонії Сагайдак (40,7 га/сім'ю)

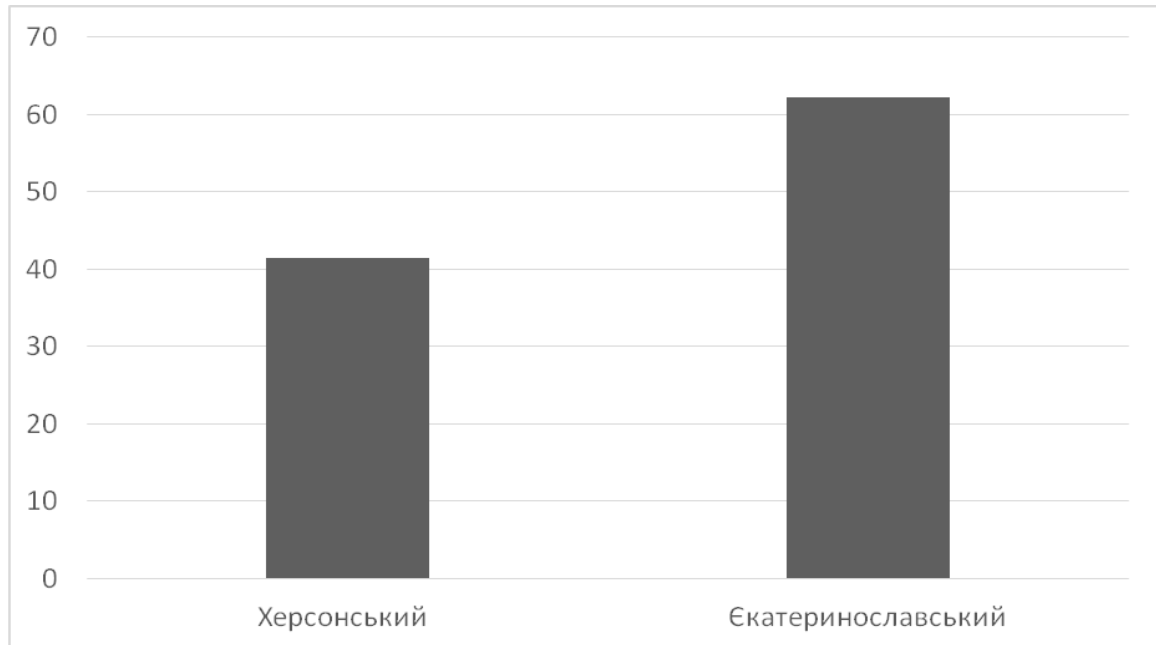

Рис 2.7. Середня кількість гектар на сім'ю за нормою по повітам у 1844 році

Досить подрібні дані о цільовому призначенні земель колоній Херсонського та Єлисаветградського повітів за 1870 рік опубліковані в губернських відомостях (табл. 2.7).

Перерахунок даних показує, що підсумкові результати, вказані в таблиці, не співпадають з вихідними показниками. Однак помилка в розрахунках або даних неочевидна, напевно, в таблиці відсутні деякі дані, які були враховані при загальному підрахунку земель. У зв'язку з цим, проаналізувати загальні дані не можливо [16].

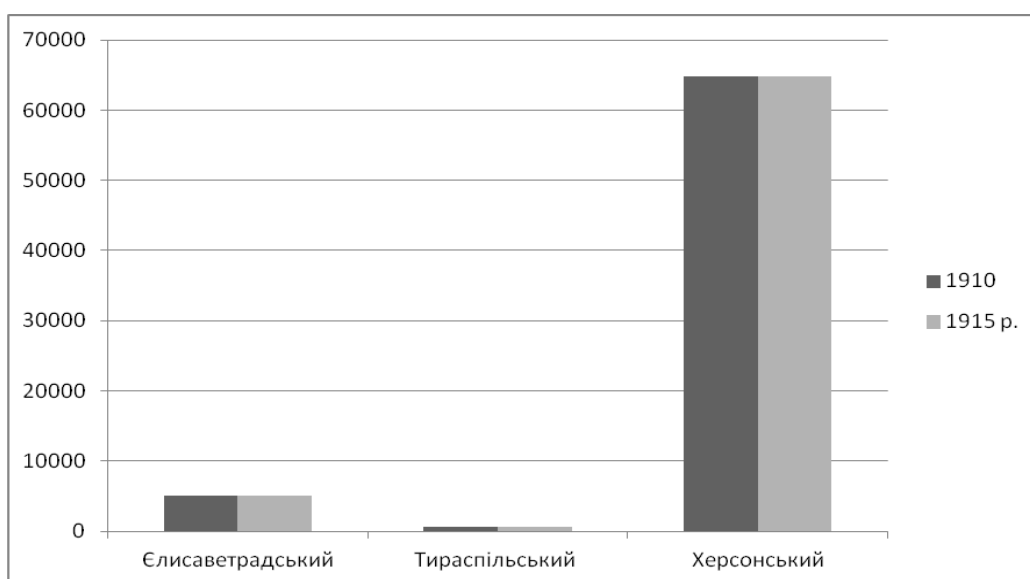
З початку 1905 року колоністи, у главі з рав. М.Крепсом запропонували міністру державного майна зробити переділ казенних земель, у зв'язку зі збільшенням колоній. Однак ніяких позитивних результатів дана спроба не дала. Відсутність позитивних результатів сприяла еміграційним рухам колоністів, які стимулювались Єврейським колонізаційним товариством.

Таблиця 2.4

*Цільове призначення земель Херсонського та Єлисаветградського повіту
у 1870 році*

Херсонський повіт								
	Садибної землі	Орна земля	Сінокісна земля	Вигона земля	Ліси, кущарі, та ін.	Всього зручних земель	Всього незручної землі	Всього землі
18 колоній	1082,1	58279	2073,5	13601,5	1033	86502,1	2698,8	89201
Єлисаветградський повіт								
3 колонії	46,3	4989,9	1444,6	1456,1	-	79372	262,8	8200

В загалі у 1908 році за євреями-колоністами числилось 70 тис. га землі (рис. 2.8). До 1915 року показники майже не змінилися. А незначні відмінності, пов'язані із точністю підрахунків. Так у 1917 році середній наділ складав 13,4 га. Так що до початку революції колоністи так і не дочекались позитивних зрушень.

Рис. 2.8. Розподіл площі наділів по повітам Херсонської губернії

Ведення сільськогосподарського господарства - це складний процес, який потребує комплексного підходу й збалансованості у всьому, від якості і кількості землі до способу обробки та використаних у процесі землеробства. Спочатку при поселенні колоністи наділялися необхідними знаряддями праці і робочою худобою, які були мінімальною умовою зародження сільськогосподарського хазяйства у євреїв в херсонських степах.

С. Боровий [3, с.62] приводить дані, які вдалося зібрати за перші роки існування колоній. Сам дослідник відмічає, що дані не точні, однак показники відображають загальну картину стану нових єврейських поселень.

Можна зазначити, що найкраща ситуація спостерігалась у 1812 році, коли були придбані нові знаряддя праці (табл. 2.5). До 1815 року частина знарядь потребувала заміни, частина зовсім стала непридатною для використання, але владою не були виділені кошти на покращення даних показників. Праця землеробів була майже неможливою, та значно сповільнювалась.

В подальшому точних даних, щодо розподілу знарядь праці та худоби по губерніях не зберігалось. Однак можна казати про те, що постійна нестача знарядь свідкувалася до кінця 19 століття. Колоністи за власний рахунок намагалися їх собі купити, однак знаряддя та худоба коштували немалих грошей для євреїв, тому позитивним зрушенням у цьому плані було ведіння нових знарядь праці у кінці 19 століття, які слугували більшу кількість років і були більш економними. Така сама ситуація із покупкою худоби. Особливий внесок створила покупка коней для колоній.

Аналіз колоній щодо їх інфраструктури дав змогу дати певні висновки. Більш розвинена інфраструктура спостерігалася у Херсонському повіті. Це пов'язано з існуванням «центральної колонії», таких як Бобровий Кут, Інгулець, Сейдеменуха тощо. Єдина лікарня для колоністів знаходилася у Нагартаві, але лікування в ній майже не відбувалося, так як лікарня перебувала в аварійному стані. Лише після середини 19 століття був наданий указ щодо побудови нової лікарні у Березнегувату [26].

У Єлисаветградському повіті існувало 2 синагоги, 3 хедера та 5 молитовних домів, у Тираспільському одна синагога та Хедер [26].

Таблиця 2.5

*Кількість інвентарю та робочої худоби в єврейських колоніях
Херсонської губернії в 1812-1815 роках.*

	Роки	Херсонський повіт	Єкатеринослав ський	Всього
Плуги	1812	81	2	83
	1815	57	2	59
Борони	1812	92	2	94
	1815	118	2	120
Повозки	1812	353	95	448
	1815	215	106	321
Рогата худоба	1812	2428	95	2523
	1815	2117	106	2223

Висновки до розділу 2

Порівнюючи соціально-економічний стан трьох повітів можна зазначити наступні висновки:

1) Найбільша кількість колоній знаходилася у Херсонському повіті, таким чином, займаючи найбільшу площу земель у Херсонській губернії;

2) Центральні колонії, такі як Бобровий Кут, Сейдеменуха, Інгулець не мали особливого статусу, однак набагато випереджували інших у всіх сферах землеробки, врожайності тощо;

3) Інфраструктура колоній починає свій розвиток лише з середини 19 століття. Так наприклад, до початку 20 століття на всі колонії спостерігалась лише 1 лікарня;

4) Колонія Тираспільського повіту була ізольована від інших. Колоністи не мали змогу ходити до синагоги;

5) У Херсонському повіті, на відміну від Єлисаветградського, була вище норма землі на сім'ю, більша кількість знарядь праці та худоби;

Таким чином, найбільш сприятливе проживання спостерігалось у Херсонському повіті, потім в Єкатеринославському, та найгірші показники мав Тираспільський повіт.

РОЗДІЛ 3. ЕКСКУРСІЙНИЙ МАРШРУТ «ПАМ'ЯТКИ ЖИТТЯ КОЛОНІСТІВ»

Маршрут екскурсії являє собою найбільш зручний шлях слідування екскурсійної групи, що сприяє розкриттю теми. Він побудований для даної екскурсії в найбільш вдалій послідовності огляду об'єктів (рис. 3.1). Існує наявність майданчиків для розташування групи, необхідності забезпечення безпеки екскурсантів. Одне із завдань маршруту - сприяти найбільш повному розкриттю теми, наочно продемонструвати пам'ятки, які збереглися після колоніального періоду.

Основні вимоги, які були нами враховані - це організація показу об'єктів в логічній послідовності та забезпечення зорової основи для розкриття теми.

Рис 3.1. Екскурсійний маршрут «Пам'ятки життя колоністів»

Нами запропонований екскурсійний маршрут по 5 колишнім колоніям Херсонської губернії

Таблиця 3.

Пам'ятки життя колоністів

№	Колонія	Пам'ятки, які збереглися	Сучасна територія
1	Інгулець N 47°43'46", E 33°15'17"	Будівля колоніста	Село Інгулець Новолатовської сільради Широковського району Днепропетровської області
		Єврейський магазин	
		Єврейське кладовище	
		Місце розстрілу єврейського населення	
2	Нагартав N 47°18'26", E 32°50'30"	Синагога	Нагартав включен в селище городського типу Березнеговате Березнеговатського району Миколаївської області
		Пам'ятник жертвам нацизму	
3	Ново-Полтавка N 47°32'53", E 32°30'03"	Некрополь	Село Новополтавка Новополтавської сільради Новобутського району Миколаївської області
		Меморіал жертвам Голокосту	
		Пам'ятник жертвам нацизму	

4	Громоклей N 47°53'48", E 32°19'13"	Надгробок Анни Бронштейн	Село Громоклей Береславської сільради Бобринецького району Кировоградської області (дані 1946 г.) виключене від облікового запису
---	---	-----------------------------	--

«Колонія Інгулець була дуже багата - млини, лікарня, поліклініки, своя перукарня. Були маленькі синагоги, старі люди на кожне свято збиралися, молилися. А недалеко від нашого будинку була центральна синагога - які люстри, яка краса! Вона працювала до 1939 року, потім там інкубатор зробили, курчат вирощували для колгоспу. А потім все розламали ... » Геня Шевельова[26].

У колонії діяло самоврядування: збирався сільський сход, вибиралися шульц (староста) і два бейзіцера (заступника). На сході брали нових колоністів, вирішували всі важливі питання. В обов'язки Шульца входили нагляд за порядком, виконання рішень загальних сходу і розпоряджень влади.

В Інгульці, як і в інших єврейських колоніях, існувала «Талмуд Тора» (навчання грамоті), «Гмілус Хесед» (каса взаємодопомоги), «бікурім холім» (медична допомога), «Хевра Кадіша» (похоронне братство). В жодній з єврейських колоній не було неписьменних єврейських хлопчиків - всі без винятку ходили в хедер, вивчали основи єврейської грамоти, Тору і Талмуд.

Після початку Великої Вітчизняної війни лише невелика частина колоністів мала змогу евакуюватися. Решта були впевнені, що німці їх не чіпатимуть, пам'ятаючи про повсякчасні серцеві відносини з сусідами - мешканцями німецьких колоній[13].

Нацисти, коли прийшли в ці місця, зрозуміли, що без допомоги євреїв врожаю їм не зібрати. Вони оточили колонію Інгулець колючим дротом і наказали євреям спокійно працювати.

Коли урожай був зібраний, всіх євреїв знищили .

На околиці села Інгулець - залишки зруйнованого єврейського кладовища і пам'ятник розстріляним євреям. Ось тільки немає на ньому ні слова «євреї», ні менори, ні зірки Давида. Як і всюди в СРСР: «мирні громадяни»...

Зараз Інгулець називається «селищем міського типу». Мало хто пам'ятає минуле процвітання, побут і уклад єврейської колонії Інгулець - колонії, яка могла б справити 200-річний ювілей. У полум'ї Голокосту загинули усі колись процвітаючі єврейські колонії Півдня України.

1. Дім колоніста

Основна маса перших поселенців жила в, так званих, подвійних "казенних будинках", розділених на дві ізольовані частини (для двох сімей). Низькі стіни, звичайно не перевищували трьох аршин (2,13 м), були глинобитні (чамурні), мазанкові (плотові) або з земляної цегли, зазвичай зовні і всередині обмазувалися глиною і білились. Підлога земляна, з вимазаної і твердо утрамбованої глиною. Вікна та двері - низькі і вузькі, дах - солом'яний або очеретяний. Житловий будинок здебільшого складався з двох половин: чистої кімнати і кухні; у інших одну половину становили сіни, а іншу - житлова кімната. Число проживаючих в такому будинку часом сягало 40 осіб, оскільки сім'ї колоністів були досить багатолюдними, з великою кількістю дітей[11].

Будинки цього типу поступово зникли, але до кінця XIX століття ще залишалися "казенні будинки" для однієї сім'ї: "Це - хата в одну кімнату, з сіньми і стайнею під однією крівлею, вибудувана з земляної цегли, з низькими стінами і невеликими вікнами, з земляною долівкою, крита соломою. Житлова кімната досить простора, хоч і низька, з піччю в кутку, з дерев'яними нарами в іншому і дерев'яними лавками навколо стін, крім лав єдиними меблями був стіл...[3].

Успіхи євреїв в господарській діяльності змінили зовнішній вигляд єврейських колоній. На місці колишніх низьких, вкопаних наполовину в землю старих землянок, будувалися нові будинки міського типу з каменю і випаленої цегли. У будинках стали виділяти невеликі приміщення для спалень і кухні, збільшилися розміри дверей і вікон. Дахи покривалися залізом або черепицею, настилалися дерев'яні підлоги. Стіни в багатьох будинках почали завішувати портретами єврейських знаменитостей і цадиків.

Звичайний двір колоніста мав площу в одну десятину при 80 сажнів довжини і 30 ширини. Сторона двору, що виходить на вулицю, огороджувалась дерев'яними або кам'яними огорожами. У багатьох місцях до останніх примикалися посипані піском тротуари. Перед будинками влаштовувалися полісадники. Частина двору від 1/4 до 1/3 десятини була зайнята під будинок і господарські споруди, а решта використовувалася як город. На городах розводили перш за все картоплю, потім буряк, цибулю, огірки та ін[23].

2. *Єврейський магазин*

На рубежі XIX-XX століть великого розмаху в колонії отримала торгівля. На центральній вулиці колонії, яка носила символічне ім'я Шпігельгассе (Дзеркальна вулиця), розташовувалися: три мануфактурних магазини: взуттєвий, шкіряний, рибний, 10-12 м'ясних, кілька продуктових і галантерейних магазинів, аптека, перукарня. Була в колонії також бійня, м'ясо поставлялося на рудники Кривого Рогу. Двічі на тиждень в колонії проходили великі ярмарки. Млин колонії переробляв до 1000 пудів зерна в день, працювали олійниця, кілька сироварень [9]. Була навіть своя панчішна фабрика. Ремісничі майстерні з пошиття одягу і взуття, столярно-теслярські, бляшані, ковальські, з виготовлення кінської упряжі та інші обслуговували жителів колонії і сусідніх сіл. Єврейська колонія Інгулець стала зразком дбайливого і вмілого господарювання.

Дана збережена будівля магазину розташовувалась на вул. Шпігельгассе. Магазин був відкритий у 1845 році, як центральний магазин.

3. Єврейське кладовище

Земля на кладовищі вважається святою. Створення кладовища є одним із перших пріоритетів для нової єврейської громади.

Старе єврейське кладовище в с. Інгулець, є одним з найдавніших єврейських кладовищ на території Дніпропетровської області. До початку Другої світової війни єврейська колонія с. Інгулець вважалася найбільшою з усіх колоній Півдня України. За часів Голокосту проведеного окупаційною владою, все єврейське населення селища було розстріляно. Сьогодні кладовищі є закритим, але велика кількість могильних плит до сих пір в хорошому стані, всі написи на івриті. Місце розстрілу єврейського населення. Пам'ятник жертвам нацизму.

4. Місце розстрілу єврейського населення

Перший масовий розстріл євреїв стався через два тижні після захоплення Інгульця, 28 серпня 1941 р. біля села Латовка, де прилюдно було вбито близько 50 чоловіків-активістів села. Цим окупанти прагнули встановити жорстку дисципліну в гетто. Потім розстріли носили індивідуальний характер. 20 травня 1942 р. найбільш працездатну частину населення, приблизно 300 осіб, окупанти перевели в трудовий табір, організований в с. Вільний Посад. Там вони використовувалися на будівництві стратегічно важливого шосе Кривий Ріг - Дніпропетровськ. Після закінчення робіт на ділянці, що примикає до Вільного посаду, табір перевели в с. Новоукраїнка (нині Новопілля Криворізького району). Євреї, що залишилися в Інгульці, 11 червня 1942 р. були розстріляні в кам'яному кар'єрі.

День 11 червня 1942 став днем загибелі всіх євреїв. Протягом декількох тижнів до цього близько 20 ув'язнених розкопували яр, готуючи могилу. Яр на південній околиці села став для євреїв так званим "Бабиним Яром". Тут були розстріляні євреї Інгульця та інших сіл району. Жінки, діти, люди похилого віку, чоловіки! Всі!

Ймовірно, за роки окупації загинуло приблизно 700 євреїв - довоєнних жителів Інгульця. Всього ж в Інгульці за роки окупації загинуло близько 1400 чоловік[2]. До цього числа входять євреї Інгульця, сусідніх сіл, західноукраїнських та бессарабських біженців (приблизно 400 осіб), а також приблизно 20 розстріляних українських комуністів з Широкого, які викопали ями для масового розстрілу в яру недалеко від колонії. Завдяки допомозі українського населення врятувалися не менше 15 євреїв. У 1961 р. загиблі були перепоховані на єврейському кладовищі. На згадку про загиблих поставлені пам'ятники в Інгульці і Латівці.

5. Синагога

Засновники Нагартава організували кладовище в двох кілометрах від села в сторону села Ямкувате. Ними ж була побудована синагога. Назвали переселенці нове місце проживання Стара Дача.

Друга група євреїв, значно більша за першу, яка прибула разом з німецькими переселенцями, побудувала свої будинки біля річки з південної сторони. Німці-колоністи стали вчителями землеробства для єврейського населення. Нові євреї-поселенці також побудували собі синагогу і назвали свою частину колонії Великий Нагартав. У 1810 р. прибула третя група євреїв з Сибіру. Вони назвали свою частину села Малий Нагартав. У 1926 році Стара дача, Великий Нагартав і Малий Нагартав об'єдналися в єдине поселення - Нагартав.

Кінець 20-х рр. ХХ ст. приніс посилення тоталітарного режиму і пов'язане з ним поступове згорання діяльності єврейських організацій і установ, початок репресій. Першими жертвами стали єврейські священнослужителі, які виступали проти закриття культових споруд. Синагоги закривалися, а їх приміщення використовували для культурно-освітніх установ. У 1927 р. приміщення синагоги в Нагартаві було передано під клуб, який став осередком нових радянських методів виховання дітей і перевиховання дорослих в комуністичному дусі[16].

На даний момент приміщення синагоги пустує, проте є плани по її відновленню.

6. Пам'ятник жертвам нацизму

18 серпня гітлерівці окупували Нагартав. У ніч на 14 вересня 1941 р єврейське населення було загнано в клуб для реєстрації, а о 7 годині ранку почалася трагедія. Фашистські нелюди і їх місцеві поплічники розстріляли приблизно 450 євреїв-жителів Нагартаві, в основному жінок, дітей і людей похилого віку. Нагартав був звільнений від окупації 14 березня 1944 р. Після звільнення в село повернулося приблизно 170 євреїв. Однак євреї тепер уже становили меншість населення. Багато будинків заселили люди, які прибули з сусідніх сіл, а також переселенці із західних областей України. Після війни останки загиблих поховано на старому єврейському кладовищі, на братській могилі 1981 р. споруджений пам'ятник. У 1956 р. Нагартав включений до складу селища міського типу Березнегувате Миколаївської.

7. Некрополь

Найтрагічнішою сторінкою в історії єврейської колонії Новополтавка стала війна нацистської Німеччини з Радянським Союзом. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися 227 жителів колонії, з них 78 загинули, 146 - відзначені урядовими нагородами. 14 серпня 1941 р. Новополтавка була захоплена ворогом, а менш ніж через місяць, 10 вересня, нацисти і їх прислужники приступили до ліквідації єврейського населення. Після облави всіх євреїв разом з дітьми зігнали в центр села, в будівлю кооперації, а потім занурювали їх на автомашини і вивозили на край села, до аеродрому. Всіх євреїв розстріляли в ямі, де раніше зберігалися баки з паливом.

В акті від 27 травня 1944 р складеному комісією під керівництвом Голови Новополтавської сільради, наведені дані про кількість евакуйованих і розстріляних новополтавців. Ці дані показують рівність між кількістю евакуйованих (286 осіб) та розстріляних (282). За даними перепису 1939 року в Привольнянському районі (без районного центру) проживало 873 єврея.

Практично всі вони були жителями Новоополтавки, що входила тоді до складу цього району[21]. З цього випливає, що були розстріляні приблизно 400 євреїв-жителів Новоополтавки. Є відомості, що там же розстріляли кіровоградських біженців-євреїв, перехоплених нацистами в районі Новоополтавки. Можливо, саме тому в акті ЩДК з'явилася цифра - 864 розстріляних в Новоополтавці євреїв.

Столітня історія єврейської землеробської колонії Новоополтавка трагічно закінчилася в 1941 р. Але село Новоополтавка Новобузького району Миколаївської області продовжує жити.

8. *Меморіал жертвам Голокосту*

Після звільнення окупованих територій і повернення з лав Радянської Армії воїнів-євреїв, а з евакуації - єврейських сімей, виникло питання про увічнення пам'яті жертв. У перші роки після війни родичами були поставлені тимчасові пам'ятники на місцях розстрілів. Але вже в кінці 1950-х років серед родичів загиблих почався збір коштів для установки гідного пам'ятника[19].

У 1959-1960 рр. в Миколаєві була створена комісія з родичів загиблих. Вони звернулися в облвиконком і Новобузький райвиконком з проханням дозволити встановити пам'ятники. У листі говорилося: «Розстріляні в Новоополтавці 1000 чоловік, в основному євреї, були поховані в трьох могилах. Територія могил була приведена в порядок. Буваючи біля могил щорічно, ми бачимо, що могили, що знаходяться далеко від села, руйнуються. Могили неглибокі, їх руйнують тварини, і ми часто знаходимо людські кістки. Просимо: перенести могили на кладовище; дозволити поставити пам'ятники; дозволити збір коштів серед родичів і відкрити для цього спецрахунок в ошадбанку»[3]

На початку 1960 року було зібрано зі 173 осіб 25890 рублів. Було виготовлено гранітний пам'ятник і металеву огорожу. У вересні 1960 року вони були привезені на місце, але Миколаївський облвиконком відмовив поставити пам'ятник на місці розстрілу, а запропонував встановити пам'ятник і огорожу на місці зруйнованого в роки війни пам'ятника 120 жертвам погрому 1919 року. Але родичі не погодилися з рішенням і продовжували звертатися до

центральных органів Москви і Києва. 2 березня 1962 року вони звернулися до депутата Верховної Ради УРСР Максима Рильського. Зверталися також до депутата Верховної Ради СРСР Іллі Еренбургу.

У 1962 р, після дворічної боротьби, родичі домоглися встановлення пам'ятника на місці розстрілу. На його меморіальній плиті було написано: "Полеглим від рук німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.". Згадка про євреїв радянською владою заборонялася.

9. *Пам'ятник жертвам нацизму*

Через 60 років після закінчення війни сім'ї Траспових і Міхельсон виступили з пропозицією про створення меморіалу пам'яті євреям Новополтавки, знищеним фашистськими загарбниками. Для реалізації пропозиції була створена ініціативна група, яка провела велику роботу по збору коштів і спорудження меморіалу.

Відкриття меморіалу відбулося у вересні 2007 р. В Новополтавці зібралися представники адміністрації області та району. Були запрошені свідки трагедії, учні єврейської недільної школи Товариства єврейської культури, жителі Новополтавки. Мітинг, проходив біля огорожі меморіалу, за якої двома рядами розташувалися шість могильних плит зі щитами Давида, і гранітний камінь з пам'ятним написом. Слова поминальної молитви, які вперше прозвучали над могилами, були сприйняті усіма, як гідне завершення процедури спочинку загиблих[17].

10. *Некрополь Ани Бронштейн*

Всього в кілометрі від Береславки, посеред чорних полів є незайманий, весь в сухих бур'янах, коричневий острівець землі. Це - старий єврейський цвинтар, точніше те, що від нього залишилося, тут розташований колодязь і величезна мармурова плита з надгробком Анни Бронштейн «матері Троцького». Саме з цією могилою в селі пов'язана одна з найжахливіших місцевих легенд. Жителі розповідають, що вже в 1960-х роках єврейське кладовище було

розгромленим, вціліла тільки могила матері і величезна мармурова плита на ній. Але чутки про те, що старий Бронштейн поклав поруч з коханою дружиною золоті прикраси і срібний посуд, не давали спокою багатьом авантюристам. Одного разу двоє трактористів підчепили до трактора мармурову плиту, рвонули її і залізли в могилу. Кажуть, що золото вони там знайшли. Але щастя воно їм не принесло. Буквально в тому ж місяці один з них потрапив під колеса трактора і помер по дорозі в лікарню. А інший загинув тієї ж осені. Загорівся його будинок, в якому були діти і дружина, він кинувся рятувати, але вже не вийшов з будинку, що горів, його привалило балкою. В селі ці смерті пов'язують з пограбуванням могили Бронштейн. Після того випадку місце, де був цвинтар, трактористи акуратно об'їжджають, а мармурову величезну плиту з прізвищем Анни Бронштейн чіпати ніхто не наважується.

Також нами була створена віртуальна екскурсія за допомогою інтернет платформи «Tour Builder» по місцям пам'яток життя колоністів (дод. А).

«Tour Builder» - міжнародна сучасна платформа для створення і перегляду екскурсій. Вона розроблена Google та дозволяє самостійно створювати віртуальні екскурсії. Інструмент працює на основі сервісу Google Earth.

У цієї платформи є маса переваг, таких як те, що вона безкоштовна, є можливість поділитися створеною роботою через посилання або завантажити KML файл і вбудувати в Google Earth. Але є і свої мінуси англomовний ресурс, необхідно мати аккаунт Google, немає можливість зворотного зв'язку.

Дана екскурсія дає можливість ознайомитися з пам'ятками життя єврейських колоністів, які збереглися до нашого часу.

Завдяки віртуальності екскурсії глядач має змогу за короткий термін переглянути всі пам'ятки, дізнавшись про них нову інформацію. В разі, якщо вона йому сподобалась він має змогу поділитися нею на Інтернет сайтах та в соціальних мережах.

ВИСНОВКИ

Сучасний стан розвитку українських історико-географічних досліджень обумовлює необхідність комплексного аналізу соціальних показників єврейських землеробських колоній у Херсонській губернії, оскільки жоден із некорінних народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку влади, як євреї. Нині велика частка досліджень у світі сконцентрована на висвітленні інформації щодо розвитку єврейства на території колишніх країн СНГ.

Єврейські землеробські колонії – це компактні поселення (колонії) євреїв в Російській імперії в межах смуги осілості (значної частини Царства Польського, Литви, Білорусії, Бессарабії, Латгалії, яка була частиною Вітебської губернії, а зараз – Латвії, а також частини території сучасної України, що відповідає південним губерніям Російської імперії).

В ході дослідження проблеми періодизації створення єврейських землеробських колоній було виділено 3 етапи:

- 1) Етап створення єврейських землеробських колоній (1807 – 1860);
- 2) Етап розквіту єврейських землеробських колоній (1860 – 1917);
- 3) Етап занепаду єврейських землеробських колоній (1917 – 1941).

Соціально-економічними передумовами створення колоній було залучення євреїв, велика частина з яких виявилася в межах Російської імперії після поділу Польщі, до хліборобської праці для освоєння незаселених степових земель.

Перший етап характеризувався заселенням території Херсонської губернії у 1807 році, початком функціонування синагог та хедерів. Так як єврейські поселенці не володіли вмінням обробляти землю, то у деяких колоніях, аби досягнути високого рівня розвитку, потребувався значний проміжок часу.

Можна зробити ряд важливих висновків щодо географії єврейських землеробських колоній. Так переважно євреї селилися поблизу річок та на родучих землях. Також у роботі зазначені аспекти розподілу демографічних, сільськогосподарських, освітніх та релігійних показників.

Починаючи з 1860 року спостерігається стрімке зростання населення. Розвивається інфраструктура поселень: відкриваються лікарні, училища, руські школи, а також розвивається культурна сфера. Сільськогосподарська діяльність починає приносити значні прибутки. Доцільно зазначити, що рівень сільського господарства, освіта та народжуваність у єврейських колоніях перевищували рівень цих же показників у християнських поселеннях.

Найбільшого розквіту зазнали колонії Херсонської повіту. Цьому було декілька причин. По-перше, вони були одними із найчисленніших, відповідно більше робочої сили для розвитку сільського господарства та інших сфер життя. Саме тут знаходилися такі колонії, як Великий Нагартав, Ефінгар, Інгулець, Велика Сейдеменуха, які приносили значні прибутки російській владі. По-друге, саме у Херсонському повіті був утворений географічний та адміністративний центр на той час існуючих колоній – Великий Нагартав.

У 1917 році почався останній етап існування єврейських землеробських колоній, який відзначився приходом радянської влади. Етап занепаду характеризувався розграбуванням колоній, погіршенням соціальних показників. На початку Великої Вітчизняної Війни усі євреї були знищені фашистськими жандармами, а колонії зникли.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакумова Е. В. Правовое регулирование еврейской земледельческой колонизации в Российской империи в начале XIX века / Е. В. Абакумова // Евразийский юридический журнал. – 2013. - № 12. – С. 105-109.
2. Бєлий Д. Б. Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919 – 1922) / Д. Б. Бєлий // Архіви України. – 2003. - № 1-3 (251). – С. 138-143.
3. Бейзер М. Ценою собственной жизни // Электронный ресурс: <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=print&id=1476>
4. Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам / С. Я. Боровой. – М., 1928. – 218 с.
5. Бруцкус, Б.Д. Еврейские земледельческие поселения Екатеринославской губернии. Санкт Петербург. Тип. "Экономия", 1913. С.19.
6. Воловик Л. Обследование еврейских земледельческих поселений в Крыму. 25 мая - 4 июня 1924 г // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття. Матеріали конференції 6-28 серпня 2003. Київ. С. 29.
7. Гатагова Л. Юдофобия: сумма зол // Новый мир истории России. Форум японских и российских исследователей. К 60-летию профессора Вада Харуки. М.: АИРО-XX, 2001. С. 105 - 121.
8. Гессен Ю.И. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. С.-Петербург. 1906. С. 13 - 27.
9. Гессен Ю. История евреев в России / Ю. Гессен. – СПб., 1914. – 318 с.
10. Гессен Ю. Рекрутская повинность // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1906—1913.

11. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. / В. В. Гончаров. – Донецьк.: Донецький національний університет
12. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). Одесса: АстроПринт, 2002. – 205 с.
13. Дніпровець В. Оббріхана благодійність. Компрометація і закриття єврейських благочинницьких організації в Україні у 1920-1930 роках // Електронний ресурс: http://sbu.gov.ua/pdf/01-02_1995/199.pdf
14. Дымшиц В. Исторический шанс. Создание еврейских автономий в Крыму, на Украине и на Дальнем Востоке в 1920-30-х годах // Электронный ресурс: <http://www.ozet.ort.spb.ru/rus/index.php?id=476> 2005. – 234 с.
15. Думошевский А. Евреи-земледельцы в России // Вестник императорского русского географического общества. 1859. Часть 27. Санкт-Петербург. 1859. – С. 88 -89.
16. Гаркави А., Кацнельсона Л.: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлом и настоящем. в 16 т. – СПб. : Изд. Общества для научных еврейский изданий и изд. Брокгауз-Ефрон, 1906 – 1913.
17. Ермолов В. А. Особенности системы образования в национальных школах Российской империи: мусульманские и еврейские школы / В. А. Ермолов // Общество. Среда. Развитие (Тerra Humana). – 2009. - № 4.
18. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда евреев Южной России (Историко-этнографические заметки) / И. Житецкий // Киевская старина. – Т. LXXIV. – 1901.
19. Земцов М. Е. Еврейские крестьяне: Краткий очерк экономич. положения евреев-земледельцев Екатеринослав. губернии. Санкт Петербург. 1908. – С. 33 - 35.
20. Зябко М.Н., Шайкин И.М. Народное просвещение, быт и нравы в еврейских земледельческих колониях Юга Украины // Еврейская история и культура в Украине: Материалы конференции (Киев, 8 - 9 декабря 1994 г.).

21. Зябко М.Н. История колонии Нагартав. Сборник воспоминаний, выписки из книг и архивов, Одесса, 2005 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://nagartav.narod.ru/istoria_zmn.htm
22. Из воспоминай раввина Моше Кнапова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://efingar.narod.ru/efingarzy_1.htm.
23. Каганович А. Еврейская колония Львово [Электронный ресурс] / А. Каганович, Я. Пасик. – Режим доступа: <http://lvovo.korsun.org/Hist/history.html>.
24. Кальмина Л. В. Сибирский след в степях Херсона / Л. В. Кальмина // Историчні мідраші Північного Причорномор'я. – Вип. II. – Миколаїв.: Вид. Шамрай, 2013. – С. 176 – 185.
25. Кандель Ф. Очерк времен и событий. Очерк пятый // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.chassidus.ru/library/history/kandel/2_5.htm
26. Коновалова О. Предисловие // Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876. Аннотированная опись дел 1836-1839 гг. Государственный архив Одесской области; Институт Германских и Восточноевропейских исследований, Гёттинген (Германия). - Одесса "Астропринт", 2002. Т. 5. – 360 с.
27. Карагодин А. Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX в. / Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы // Харьков-Запорожье: Еврейский мир. 1998. – 102 с.
28. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) / Клиер Дж. – М.; Иерусалим: Мосты культуры. – Gesharim, 1999. – 352 с.
29. Котляр Ю. История еврейской земледельческой колонии Нагартав (1809 – 1954) / Ю.Котляр // Корни. – 2003. - № 19.
30. Леванда Х. Еврейская колония Моргуновка Херсонской губернии Бобринецкого уезда // Рассвет. Орган русских евреев. 1860. №22. –С. 352 - 354.

31. Ленау М. Похороны в Херсоне / М. Ленау // Еврейское слово. – 2008. - № 33(403).
32. Ленау М. Хабад и еврейские земледельческие колонии [Электронный ресурс] / М. Ленау // Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. – Режим доступа: http://www.evkol.nm.ru/m_lenau.htm.
33. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. Одесса, 1901. – 69 с.
34. 30. Списки населенных мест Херсонской губернии (по сведениям 1859 г.). Санкт Петербург. 1868, С. LXXI.
35. Мартынов М. Ю. Агрофизическая характеристика чернозема южного в различных условиях его использования: автореф. дис. ... канд. биол. наук: 06.01.03 / Мартынов М. Ю. – М., 1992. – 27 с.
36. Марчуков А. Еврейское крестьянство: миф или реальность? Еврейская сельскохозяйственная колонизация. Проблемы межнациональных отношений в УССР в 1920-е годы // Россия XXI. 2002. № 4, – 102 с.
37. Миндлин А. Евреи при Александре Первом // "Корни". Общественно-публицистический и культурно-просветительский журнал еврейских общин России, Украины и других стран СНГ. 2004. – № 23. – С. 3-5.
38. Минкина О. «Еврейское дворянство» на рубеже эпох / О. Минкина // Лехаим. – 2008. - № 2 (190).
39. Морозова А. В. До історії єврейських землеробських колоній в Україні / А. В. Морозова, Д. В. Бєлий // Архіви України. – 2003. - № 1-3. – С. 129-145.
40. Непомнящий Б. З. Херсон еврейский. Трагедии и судьбы / Б. З. Непомнящий. – Херсон: Олди-плюс, 2004. – 340 с.
41. Орлова З. С. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник / З. С. Орлова, И. Д. Ратнер. – Херсон: [б. и.], 1993. – 127 с.

42. Орлянский В. Из истории Новозлатопольского еврейского национального района (1929-1939 гг) // Матеріали конференції 24-26 серпня 2004 року К. Дух і літера. 2005. – С. 135 - 139.

43. Оршанський І.Г. Евреи в России, очерки экономического и общественного быта русских евреев. Санкт Петербург. 1877. – С. 115 - 116

44. Палас П. С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – Ч. 1. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1773.

45. Пасик Я. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии // Электронный ресурс: http://evkol.ucoz.com/colony_kherson.htm

46. Пасик Я. Катастрофа еврейского крестьянства Юга Украины и Крыма // Электронный ресурс: http://evkol.ucoz.com/colony_holocaust.htm

47. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины и Крыма [Электронный ресурс] / Я.Пасик // Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. – Режим доступа: <http://evkol.ucoz.com/index.htm>.

48. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904 / М. Полищук. – М.; Иерусалим: Мосты культуры-Gesharim, 2002. – 446 с.

49. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций. М. Объединенное Гуманитарное Издательство. 2001. – 58 с.

50. Попечительство над свободными сельскими обывателями. Приложение 11 к с. 205 // Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Часть 2. Санкт Петербург. 1888. – С. 192-193.

51. Ринский М. Две Сейдеменухи и Бобровый Кут / М. Ринский // Секрет: Еженедельник. – 2010. – 3 сентября.

52. Скорняков С. М. Плуг: крушение традиций? – М. Агропромиздат, 1998. – 176 с.

53. Сліозберг Г.Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея. Том 1. Париж. 1933. – С. 296 - 300.
54. Takao Chizuko. The origin of the machine tractor station in the USSR: a new perspective. *Acta slavica iaponika. Journal of Slavic Research Center, Hokkaido University*. P. 120.
55. Тарнополь И. Опыт современной и осмотрительной реформы в области иудаизма в России. Размышления о внутреннем и внешнем быте русских евреев / И. И. Тарнополь. – СПб., 1868. – 282 с.
56. Уваров М. Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии / М. С. Уваров // *Земская медицина Херсонской губернии*. – Херсон: Издание Губернской Змской Управы, 1888. – 773 с.
57. Фельдман Д.З. Еврейские земледельческие колонии / Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия. Том второй. М. Научное издательство "Большая Российская энциклопедия". 1996. – 120 с.
58. Хонигсман Я. С. Евреи Украины. (Краткий очерк истории) / Я. С. Хонигсман, А. Я Найман. – Ч. 1. – К., 1992. – 285 с.
59. Чериковер И. Земледелие среди евреев в России // *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург, 1906—1913.
60. Шайкин И.М. Маленькая столица или еврейская земледельческая колония Нагартав // *IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція "Історія. Етнографія Культура. Нові дослідження"*. Миколаїв, 2002. – С.234 - 235.
61. Швець В. В. Заповіт батька / В. В. Швець. – Новий Буг, 2008. –196 с.
62. Шитюк М. М. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть / М. М. Шитюк, В. В. Щукін. – Миколаїв: Вид. Ірини Гудим, 2008. – 220 с.
63. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы. (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и

еврейской прессы на идиш и русском) // Серия препринтов и репринтов. Выпуск 26. М. 1996. (Электронный ресурс: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>)

64. Шрадер Т.А. Очерки жизни шведских колонистов в России (XIX в.) // Скандинавские чтения 2006. Этнографические и культурно исторические аспекты. Петербург. 2008. – 238 с.

65. Щукін В. В. До питання про ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації у Новоросійському краї (XIX – поч. XX ст.) / В. В. Щукін // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск XIX. – Херсон: Вид. ХДУ, 2005. – С. 154 - 216.

66. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII - начало XX вв.). Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. – 199 с.

67. Яшин В.О. Реміснича та підприємницько-виробнича діяльність південноукраїнського єврейства (II пол. XIX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. – 73 с.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

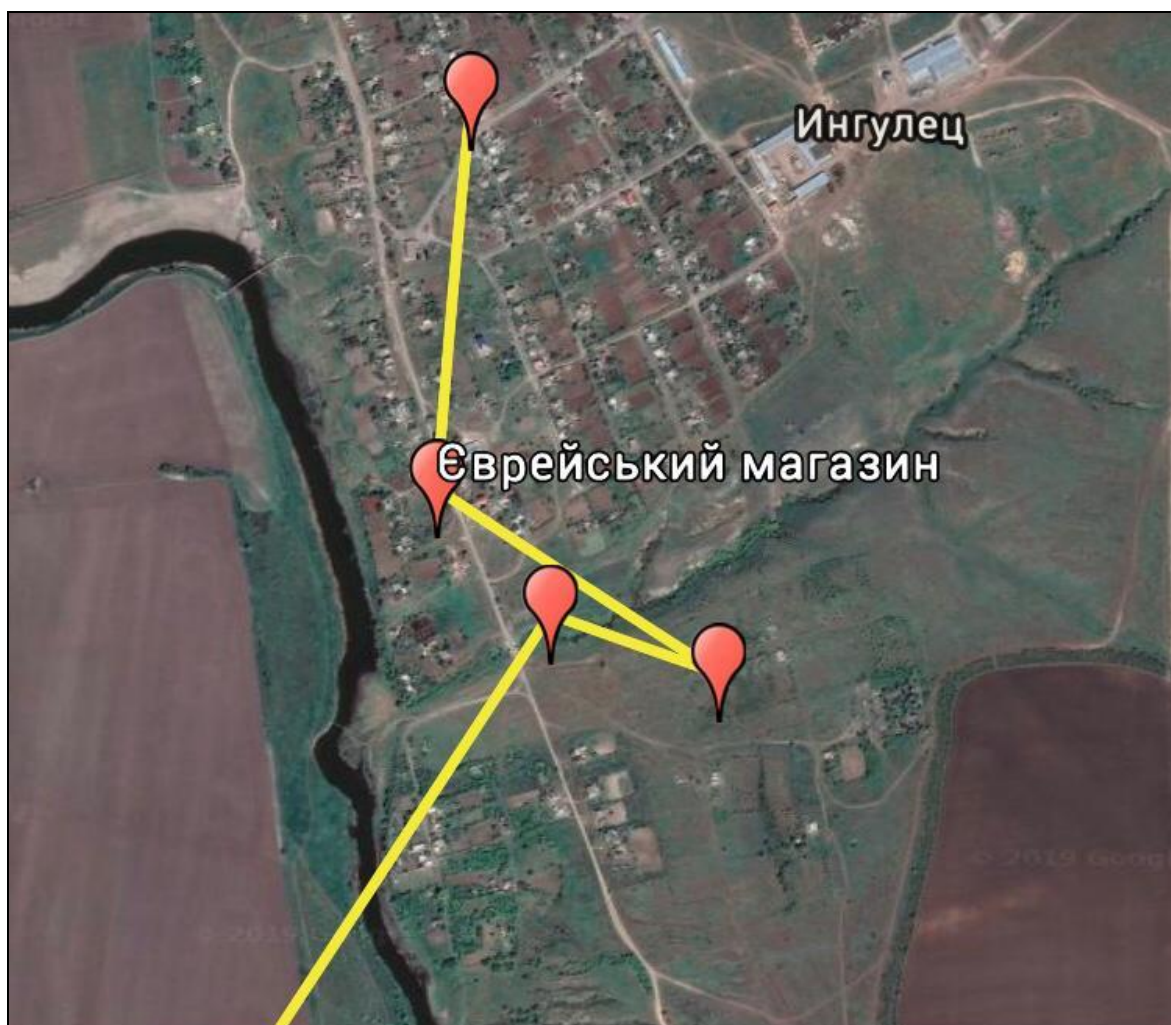
Фрагменти віртуальної екскурсії, розробленої за допомогою інтернет платформи «Tour Builder» по місцям пам'яток життя колоністів

Синагога

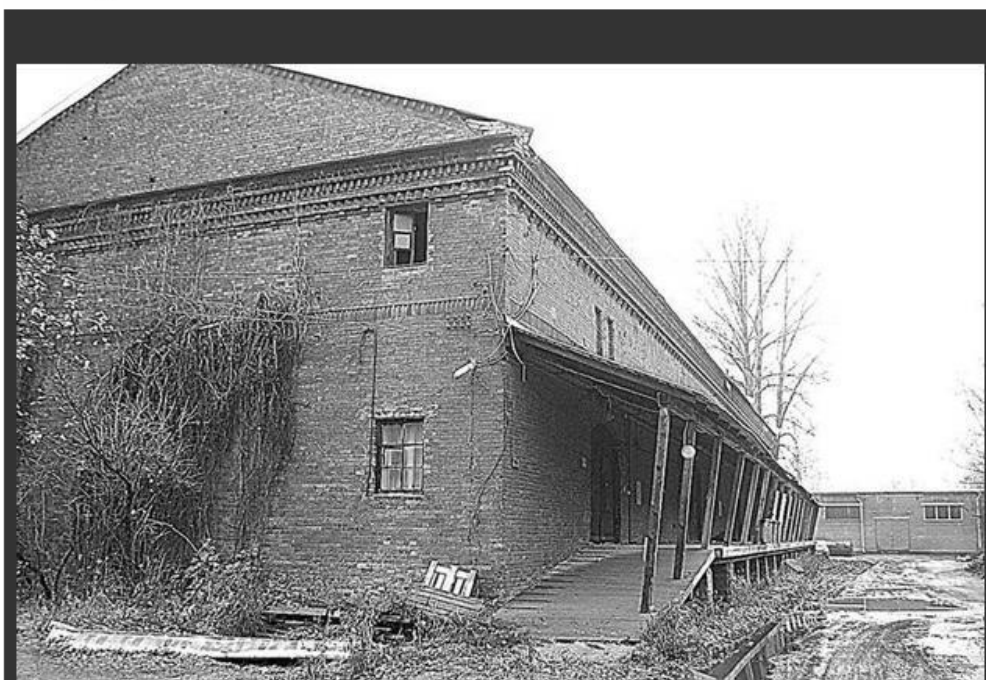

Засновники Нагартана організували кладовище в двох кілометрах від села в сторону села Ямкувате. Ними ж була побудована синагога. Назвали переселенці нове місце проживання Стара Дача.

У 1927 р. приміщення синагоги в Нагартані було передано під клуб, який став осередком нових радянських методів виховання дітей і перевиховання дорослих в комуністичному дусі.

Єврейський магазин

Єврейський магазин

1 of 2 >

На рубежі XIX-XX століть великого розмаху в колонії отримала торгівля. На центральній вулиці колонії, яка носила символічне ім'я Шпігельгассе (Дзеркальна вулиця), розташовувалися: три мануфактурних магазини: взуттєвий, шкіряний, рибний, 10-12 м'ясних, кілька продуктових і галантерейних магазинів, аптека, перукарня. Була в колонії також бійня, м'ясо поставлялося на рудники Кривого Рогу. Двічі на тиждень в колонії проходили великі ярмарки. Млин колонії